

Colofon

Titel Landschapsbiografie van Westerheide en 't Heidehuis

Opdrachtgever Stichting Het Geldersch Landschap
Postbus 7005
6801 HA Arnhem

Opdrachtnemer Cultuurland Advies
Postbus 20
8180 AA Heerde

Erik van den Berg (projectleider Landschap & Cultuurhistorie)
Martijn Hoekman (projectmedewerker)

Projectcode CA2305

Versie 2 (eindversie)

Datum 28 augustus 2023

WESTER.

HEIDE.

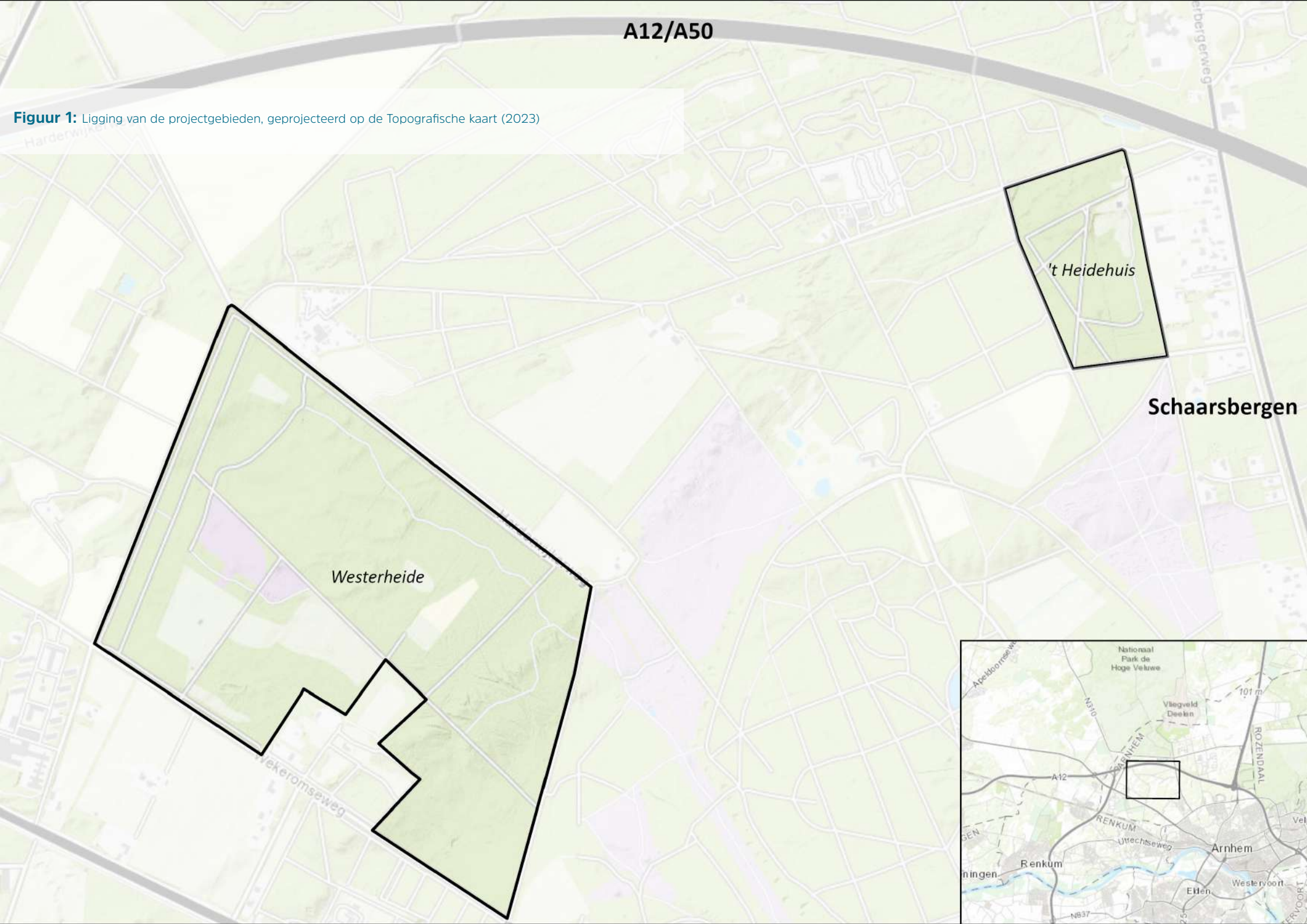
1^a

1

Inleiding	7	5. Het landgoed Westerheide	33
Aanleiding	7	5.1 Westerheide als onderdeel van landgoed Lichtenbeek	33
Gebiedsbeschrijving	7	De eerste bebossingen	33
Methodiek	7	Westerheide als afzonderlijk gebied	36
Inventarisatie en waardering	7	5.2 Van heide naar bos: Westerheide in Duitse handen	36
1. Het natuurlijke landschap en de eerste bewoners	9	Het rendabele bosgebied van Lüps	37
1.1 Pleistocene landschapsvorming	9	5.3 Van dennenbos naar buitenplaats	39
Het Saalien (238.000-128.000 jaar geleden)	9	De aanleg van het landhuis door Krull	39
Het Weichselien (116.000-11.700 jaar geleden)	10	Bosbouw voert de overhand	39
1.2 Holocene landschapsvorming en de eerste bewoners	12	Een grote brand op het landgoed	40
Vestiging en locatiekeuze jager-verzamelaars in het Mesolithicum (8.800-5.300 v. Chr.)	12	Van productie naar ontspanning	40
Het neolithicum (5.300-2.000 v. Chr.) en de bronstijd (2.000-800 v. Chr.): akkers en grafheuvels op oude bosgrond	12	6. Westerheide en 't Heidehuis onder GLK	43
2. Het middeleeuwse en vroegmoderne landschap	17	6.1 De aankoop van landgoed Westerheide	43
2.1 Herbewoning van het gebied in de middeleeuwen	17	Het ITBON onderzoek naar de reeënpopulatie	43
Plaggenbemesting en stuifzanden	17	6.2 Een optimaal reeënbiotoop	45
2.2 Karrensporen en handelswegen	18	De aanleg van dekkingsbosjes langs de akkers	46
Duitse Hessenwegen	18	6.3 De omvorming naar een nagenoeg natuurlijk gebied	48
3. De ontginning van de heidegronden	21	Het verdwijnen van het wildraster: de Eindeloze Veluwe	48
3.1 Ontginningen voor de Franse Tijd	21	Een integrale schapenbegrazing	48
De landgoederen Warnsborn en Lichtenbeek	21	Noten	50
3.2 Ontginningen na de Franse Tijd	22	Geraadpleegde literatuur en bronnen	54
4. Het landgoed 't Heidehuis	25	Deel B: Inventarisatie en waardering cultuurhistorische elementen	
4.1 De heideontginningen op landgoed Warnsborn	25	Landgoed Westerheide	60
Ruiling van stadsheide	25	Het landschap vóór de bebossingen (tot circa 1850)	62
Drie agrarische enclaves	27	De eerste bebossingen van Trakranen (1850-1865)	65
4.2 Een aaneengesloten bosgebied	28	De uitbreidingen onder Lüps (1865-1915)	69
4.3 't Heidehuis als buitenplaats van Braat	29	De buitenplaats van Krull en Canters (1915-heden)	73
De bouw van 't Heidehuis	29	Landgoed 't Heidehuis	76
4.4 De laatste particuliere bewoning	31	De agrarische enclave van De Bruijn (1850-1885)	78
Duitse bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog	31	De landgoedfase (1918-heden)	82
Familie Roes als laatste eigenaars	31	Bijlage A: Cultuurhistorische waarderingskaart landgoed Westerheide	86
		Bijlage B: Cultuurhistorische waarderingskaart landgoed 't Heidehuis	88

A12/A50

Figuur 1: Ligging van de projectgebieden, geprojecteerd op de Topografische kaart (2023)

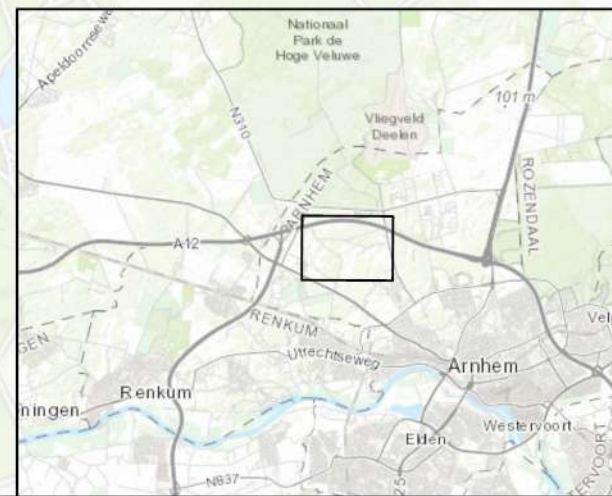

't Heidehuis

Schaarsbergen

Westerheide

Nekeromseweg

Inleiding

Aanleiding en doel van het onderzoek

De landschapsbiografie van Westerheide en 't Heidehuis beschrijft de ontstaansgeschiedenis van twee heideontginningslandgoederen, in eigendom van Geldersch Landschap & Kasteelen (GLK). De landschapsbiografie behandelt de gehele ontwikkeling vanaf de vorming van het natuurlijke landschap tijdens het Pleistoceen tot het hedendaagse landschap. GLK beheert ruim 160 terreinen in de provincie Gelderland en wil de komende jaren voor verschillende terreinen cultuurhistorische inventarisaties en waarderingen uit laten voeren. De terreinen kennen bijzondere cultuurhistorische en landschappelijke elementen. Om alle waarden op landgoederen Westerheide en 't Heidehuis goed in beeld te krijgen heeft Geldersch Landschap & Kasteelen Cultuurland Advies gevraagd om een landschapsbiografie op te stellen voor het terrein.

Gebiedsbeschrijving

De landgoederen Westerheide en 't Heidehuis zijn gelegen ten noorden van de stuwwal van de Veluwezoom. De gebieden beslaan respectievelijk 83 hectare (Westerheide) en 13 hectare ('t Heidehuis). Beide gebieden liggen geheel binnen de gemeentegrenzen van Arnhem. Westerheide wordt aan de westkant begrensd door de Maasbergseweg, aan de zuidkant door de Wekeromseweg en aan de noord- en oostkant door de Harderwijkerweg. 't Heidehuis is gelegen ten westen van de Kemperbergerweg en ietst ten zuiden van de A12/A50. De landgoederen bestaan grotendeels uit een aaneengesloten bosgebied, afgewisseld met een aantal open plekken. Westerheide en 't Heidehuis sluiten naadloos aan op de omgeving. Deze wordt gekenmerkt door meerdere landgoederen zoals Warnsborn en Lichtenbeek waarbij lanen, bossen en heide elkaar afwisselen.

Methodiek

Een landschapsbiografie vertelt de ontstaansgeschiedenis van het landschap en de cultuurhistorische elementen die daarin voorkomen.

Het biedt daarmee handvatten voor toekomstige planvorming en beheer. Om de complexe gelaagdheid van het landschap inzichtelijk te maken is het verhaal opgedeeld in drie globale tijdsperiodes: Het natuurlijke landschap (<800 n.Chr.), het middeleeuwse en vroegmoderne landschap (800-1850) en het recente landschap (1850 – heden). Het recente landschap is onderverdeeld in drie hoofdstukken, waarbij de ontwikkeling van beide landgoederen, alsmede de periode onder GLK apart worden behandeld. Hiervoor is gekozen omdat beide terreinen een andere ontstaansgeschiedenis en eigendomsverhouding kennen. Door het aanbrengen van dit onderscheid is de historische rode draad van de afzonderlijke terreinen Westerheide en 't Heidehuis beter inzichtelijk te maken.

Voor het opstellen van de landschapsbiografie is onder meer gebruik gemaakt van bestaande vakliteratuur en rapporten, (historische) kaarten, het AHN, archiefbronnen en beheerplannen van Geldersch Landschap & Kasteelen. Een volledig overzicht van de gebruikte bronnen is te vinden vanaf pagina 55. Het onderzoek is uitgevoerd tussen maart-juli 2023. Naast het bureauonderzoek is er inventariserend en controlerend veldwerk uitgevoerd. Het proces werd vanuit Geldersch Landschap & Kasteelen begeleid door Ciska van der Genugten.

Inventarisatie en waardering

Als basis voor de landschapsbiografie zijn alle landschappelijke en cultuurhistorische elementen binnen het landgoed geïnventariseerd in een GIS-database. Daarbij zijn niet alleen de nog bestaande elementen gekarteerd, maar ook (een deel van) de verdwenen elementen. Deze kunnen namelijk dienen als inspiratie bij toekomstige planvorming. Na de inventarisatie zijn alle nog bestaande elementen binnen de terreinen gewaardeerd. Het resultaat daarvan is samengebracht op de waarderingskaart. De gebruikte wetenschappelijke waarderingsmethodiek wordt in Onderdeel B nader toegelicht.

De glooiing van het Merckendal is met name langs de Wekeromseweg nog duidelijk terug te zien

1 Het natuurlijke landschap en de eerste bewoners

1.1 Pleistocene landschapsvorming

Het Saalien (238.000-128.000 jaar geleden)

De basis van het huidige, reliëfrijke landschap in de omgeving van Schaarsbergen is gelegd in de voorlaatste ijstijd, het Saalien. Het gebied van Westerheide en 't Heidehuis maakte destijds deel uit van het stroomgebied van meerdere rivieren, waarbij de Rijn en Maas de voornaamste waren. Deze rivieren hebben gedurende een lange periode grofzandige, lemige en kleiige sedimenten afgezet.¹ In de loop van het Saalien zorgde het ijskoude klimaat ervoor dat een ijskap vanuit Scandinavië een groot deel van Nederland bedekte. Door het gewicht sneden verschillende gletsjertongen zich diep in het landschap in en werden eerder afgezette riviersedimenten opgestuwd aan de randen van het landijs. Dit leidde tot de vorming van stuwwallen.

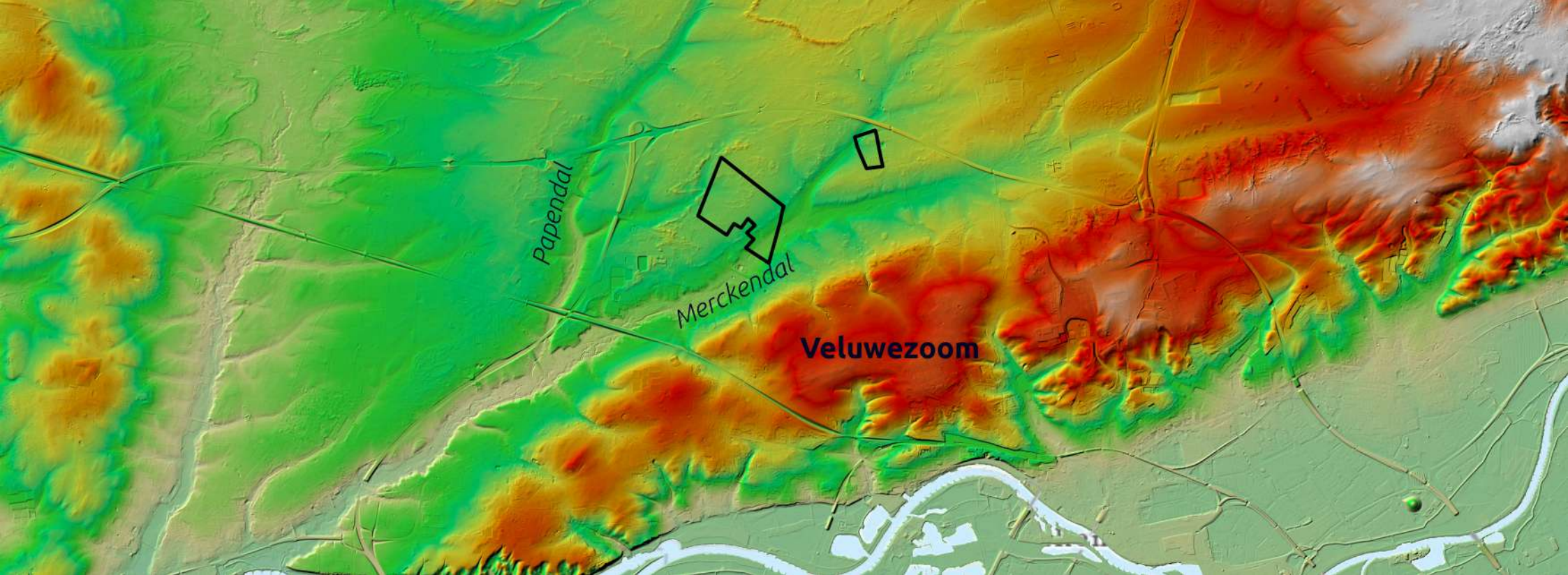

Eén van de gletsjertongen lag in het huidige IJsseldal. Aan de westzijde van deze gletsjertong zorgde de opstuwing voor de totstandkoming van twee stuwwallen: de Veluwe en Veluwezoom. De vorming van de stuwwallen en het landijs zorgden er tevens voor dat de Rijn en Maas hun stroomgeul naar het westen moesten verleggen. Vooral bij de Rijn is deze plotselinge, westelijke afbuiging ter hoogte van de Arnhemse stuwwallen nog duidelijk zichtbaar.² Opvallend is dat de stuwwal van de Veluwezoom van noordoost naar zuidwest loopt, terwijl de Veluwe meer noord-zuid georiënteerd is (figuur 2). Dit komt doordat de gletsjertong ten zuiden van Zutphen in zuidwestelijke richting afboog. Ook de stuwwallen van Montferland en Nijmegen zijn door deze gletsjertong gevormd. De opgestuwde gronden bestaan voornamelijk uit rijkere, grove bruine rivierzandgronden.³

Aan het einde van de voorlaatste ijstijd warmde het klimaat op en begon het landijs te smelten. Het smeltwater dat daarbij vrijkwam stroomde via de flanken van de stuwwallen naar beneden af. Door de grote hoeveelheden sneed het smeltwater hier diepe dalen uit. Voorbeelden van deze smeltwaterdalen zijn het Papendal en het Merckendal, die zich ten noorden van de stuwwal bij Arnhem/Veluwezoom bevinden (figuur 3).⁴ Aan de zuid- en oostzijde van landgoed Westerheide is het Merckendal nog steeds duidelijk als laagte zichtbaar in het landschap.

Tijdens het insnijden werden grote hoeveelheden sediment van de stuwwallen geërodeerd en meegenomen. Aan de voet van de stuwwallen werden deze sedimenten afgezet, waar ze een brede vlakte van smeltwaterafzettingen vormden. Deze vlakten worden ook wel als sandrs beschreven. Doordat het fijnere bestandsdelen zoals klei door het vele en snelstromende smeltwater verder stroomafwaarts werden afgezet, worden de sandrs gekenmerkt door grover en leemarmere sediment.

Figuur 2: De ligging van de stuwwallen (groen) en de voormalige gletsjertongen (blauw) tijdens het Saalien

Figuur 3: AHN beeld van de Veluwezoom met daarachter de ligging van de smeltwaterdalen zoals het Merckendal en Papendal. De gebieden Westerheide en 't Heidehuis zijn met een zwarte omlijning aangegeven

Het Weichselien (116.000-11.700 jaar geleden)

Na een warmere periode volgde er ongeveer 110.000 jaar geleden wederom een ijstijd, het Weichselien. Hoewel er tijdens deze ijstijd geen landijs was in Nederland, heerste er wel een poolklimaat. De bossen van berken en dennen die zich in een eerder stadium hadden kunnen vestigen, maakten tegen het einde van de ijstijd plaats voor een poolwoestijn.⁵ De bodem was in deze tijd permanent bevroren. In de zomermaanden ontdooidde alleen de bovenste laag van de bodem, waardoor deze verzadigd kon raken met water van de smeltende sneeuw. Dit leidde tot modderstromen van smeltwater, die via de in het Saalien gevormde smeltwaterdalen naar beneden stroomden.⁶ Het eerder genoemde Merckendal werd in deze periode door het smeltwater dieper ingesneden.

Door de koude temperaturen en het ontbreken van neerslag kon vegetatie nauwelijks tot ontwikkeling komen. Tijdens de koudste fasen was het landschap zelfs geheel kaal, waardoor deze erg gevoelig werd voor winderosie. De door de wind meegenomen sedimenten accumuleerden zich tot dikke pakketten dekzand, die vervolgens als een deken over de oudere sedimenten werden afgezet. In de laatste periode van het Weichselien, het Jonge Dryas (12.700-11.700 jaar geleden), kon de vegetatie zich enigszins herstellen en had de wind minder vrij spel. Er waren nog wel zandverstuivingen, maar deze waren vooral lokaal van aard. In de omgeving van Westerheide en 't Heidehuis werd in deze periode voornamelijk zand uit riviervlakten en van de stuwwallen door de wind meegenomen en in het gebied afgezet. Deze lokale verstuivingen konden plekgewijs uitgroeien tot paraboolduinen, dekzandruggen en landduinen. In Westerheide vinden we deze jonge dekzanden in het noordwesten en oosten van het gebied, bij 't Heidehuis is deze zone beperkt tot het noordelijk deel.

Geomorfologische kaart Westerheide en 't Heidehuis

	Stuwwal		Oude dekzandruggen
	Smeltwaterwaaier (sandr)		Jonge dekzandruggen
(<i>paraboolduin, landduin</i>)
	Smeltwaterdal		Bebouwing

Figuur 4: Geomorfologische kaart van de landgoederen Westerheide en 't Heidehuis inclusief hun omgeving, gebaseerd op de Geomorfologische Kaart van Nederland (1:50.000)

De hogere temperaturen tijdens het Jonge Dryas zorgde er tevens voor dat de bodem niet meer permanent bevroren was. Doordat het water nu weer diep in de bodem kon inzigen, daalde de grondwaterspiegel op en rondom de stuwwallen drastisch. De voorheen kletsnatte smeltwaterdalen bleven als droge dalen achter, waar enkel nog een smalle stroom water resteerde. Met het wegvallen van het poolklimaat kon de vegetatie zich ook weer verder herstellen en ontwikkelde de toendravegetatie zich geleidelijk tot een parklandschap met bossen van berken en dennen. De zandverstuivingen kwamen tot een einde en het gebied werd aantrekkelijker voor mensen en dieren om in te leven. De eerste mensen (Laat-Paleolithicum 18.000-8.800 v. Chr.) vestigden zich niet permanent op één plek, maar trokken door het gebied heen achter rendierkuddes aan.⁷ Het is mogelijk dat deze jager-verzamelaars ook in de omgeving van Westerheide en 't Heidehuis hebben gejaagd, maar concrete sporen in de vorm van vuursteenvondsten zijn nog afwezig.

1.2 Holocene landschapsvorming en de eerste bewoners

Vestiging en locatiekeuze jager-verzamelaars in het Mesolithicum (8.800-5.300 v. Chr.)

In het begin van het Holoceen zette de manier van leven als jager-verzamelaar zich voort. Het warmere klimaat en toenemende neerslag veranderde het landschap in sterke mate. Op de rijkere gronden van de stuwwal vormden er dichte eikenbossen met weinig ondergroei. Het landschap was daarmee niet meer geschikt voor de rendieren, mammoet en wolharige neushoorn, die op de toendra's en in de berken-dennenbossen leefden. De mesolithische mens verschoof zijn aandacht naar soorten als elanden, edelherten en oerossen, die goed in dit bosrijke en nattere landschap gedijden.⁸

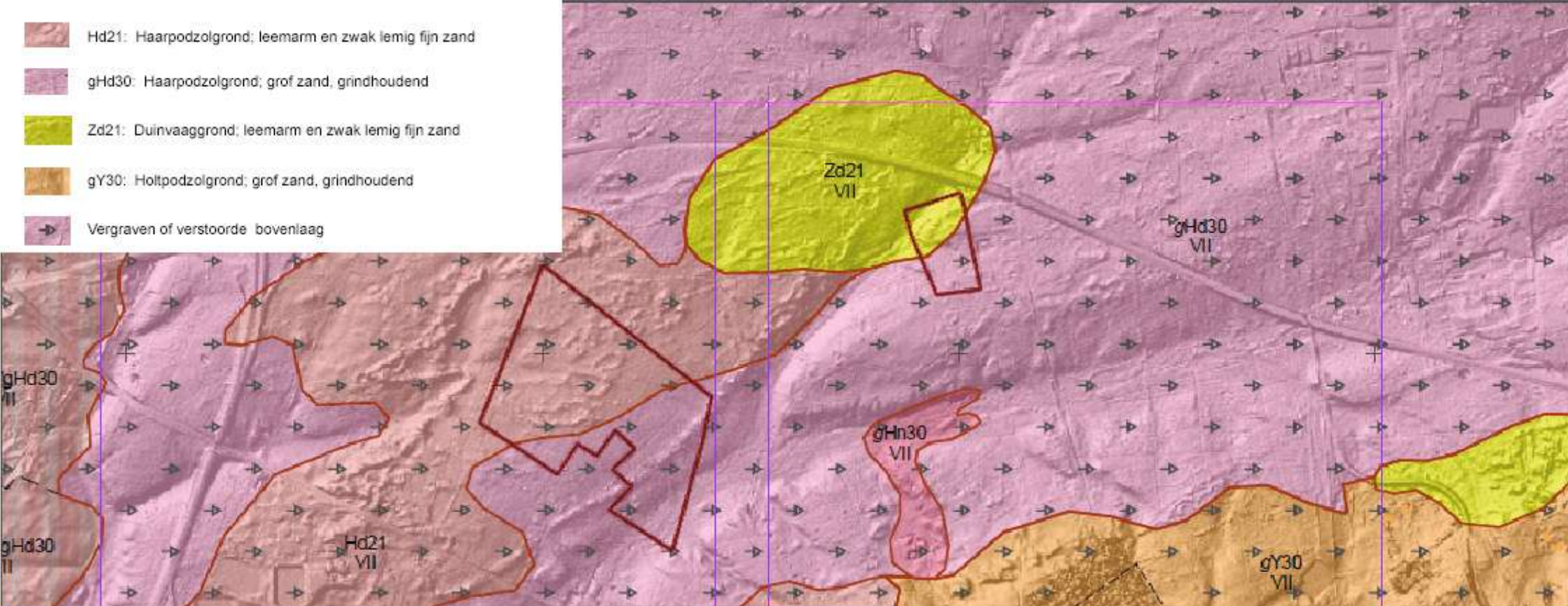
Op de uitgestrekte sandr-vlaktes ontstond een ander type bos. Aangezien de ondergrond veel voedselrijker was maakten de berken- en dennenbossen daar plaats voor lichtere bossen van eik, linde, els, hazelaar en berk met veel ondergroei.⁹ De struiken en kruiden in deze ondergroei bevatten tal van noten en vruchten, die als aanvulling dienden op de voedselvoorziening van de jager-verzamelaars. Tijdens hun lange trektochten door het landschap werd gebruik gemaakt van meerdere tijdelijke kampementen. Deze kampementen lagen bij voorkeur op een hogere plek in de nabijheid van water en op overgangen van landschapstypen.¹⁰ De omgeving van

Westerheide en 't Heidehuis lag op zo'n landschappelijke overgang van de hoge stuwwal en de lagere sandr-vlakte. Er was open water nabij door de aanwezigheid van het Merckendal en het Papendal. Hierdoor lagen de kampementen naar alle waarschijnlijkheid langs deze dalen.¹¹ Sporen uit deze periode zijn echter zeldzaam. Net als bij het paleolithicum zijn ook voor het mesolithicum geen archeologische vondsten uit de omgeving bekend die de aanwezigheid van dergelijke kampementen kunnen bevestigen. Het ontbreken van vondsten kan in dit geval echter ook worden verklaard door het ontbreken van archeologische opgravingen in het terrein.

Het neolithicum (5.300-2.000 v. Chr.) en de bronstijd (2.000-800 v. Chr.): akkers en grafheuvels op oude bosgrond

Tijdens het neolithicum bleef de overgangszone van de stuwwal en de sandr-vlakte een geliefde bewoningsplaats. Met de opkomst van de landbouw op de Veluwe omstreeks 3.400 v. Chr. trad er wel een duidelijke verandering op in de leefstijl van de mensen. In plaats van zich te richten op jacht en het verzamelen van planten en vruchten richtte men zich op kleinschalige landbouw. De neolithische mens werd grondgebonden en de eerste vaste verblijfplaatsen ontstonden.¹²

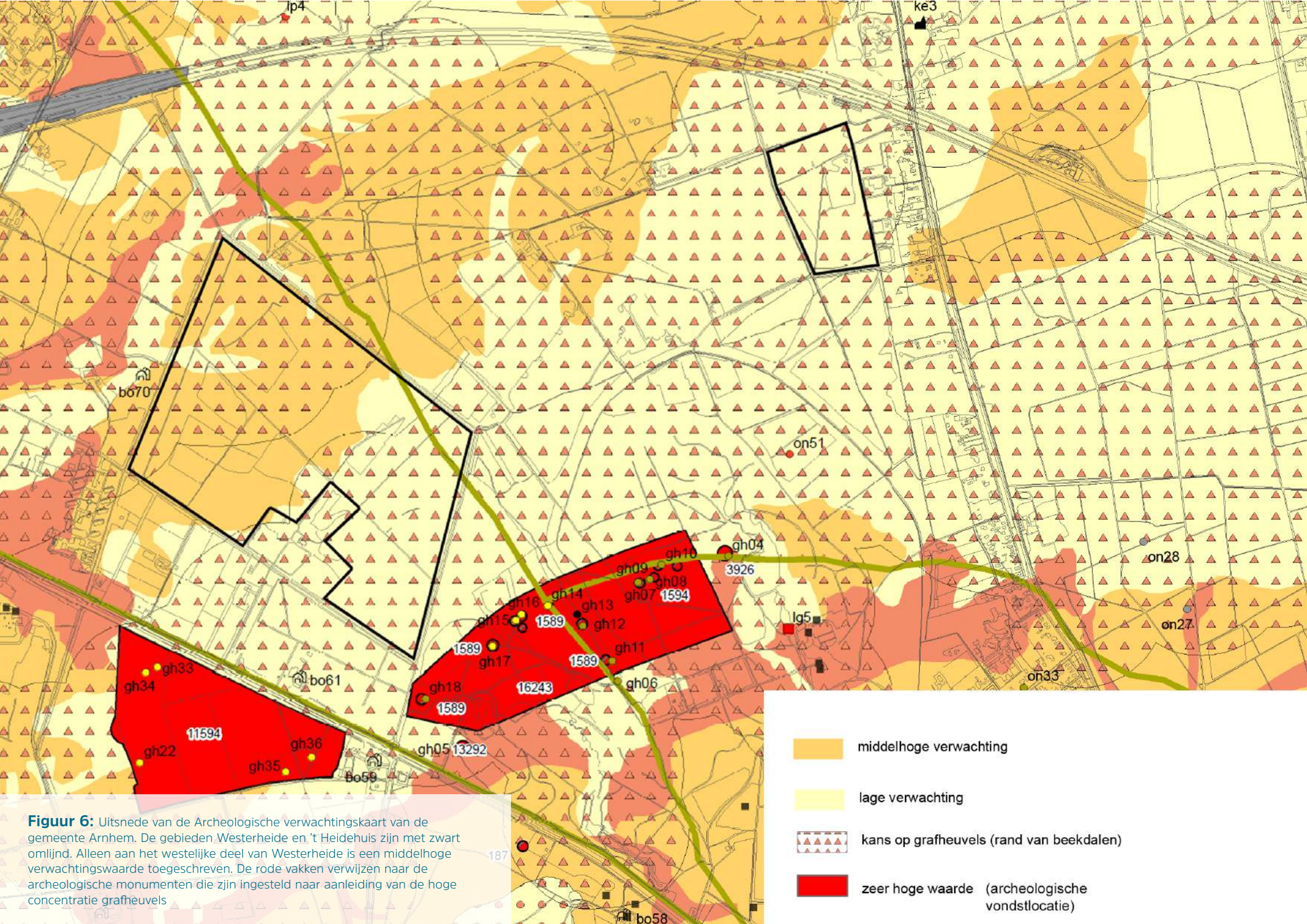
De locatiekeuze van de neolithische nederzettingen was sterk afhankelijk van de natuurlijke vruchtbaarheid, aanwezigheid van water en bewerkbaarheid van de bodem. De aanwezige bossen werden gekapt of verbrand en omgezet naar kleine akkers waar graansoorten werden verbouwd. Leemhoudende bodems, zoals de holtpodzolbodems, waren daarmee geschikte locaties. In de omgeving van Westerheide en 't Heidehuis liggen de holtpodzolbodems (gY30) voornamelijk op de stuwwallen (zie figuur 5). Hier zat het grondwater echter te diep en was oppervlaktewater niet tot nauwelijks aanwezig. Er werd daardoor de voorkeur gegeven aan de leemarme haarpodzolgronden (Hd21) op de overgangszone van stuwwal naar sandr. De zwak lemige, fijne zandgronden die hier lagen waren nog voldoende vruchtbaar en relatief eenvoudig te bewerken. Het Merckendal zal in dit geval weer als watervoorziening hebben gediend.

Figuur 5: Uitsnede van de bodemkaart 1:50.000, ten noorden van Oosterbeek. De holtpodzolbodems waren het meest voedselrijk, de grofzandige haarpodzolgronden en duinvaaggronden het armst

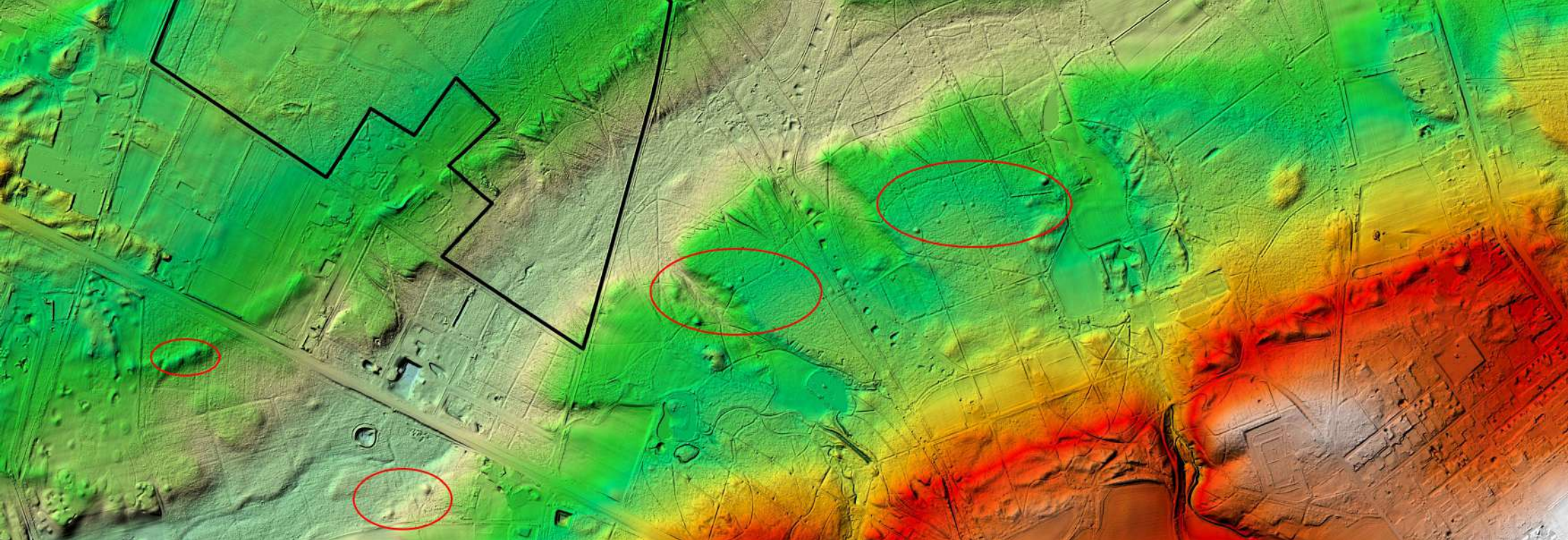
Het is aannemelijk dat de lichtere, open bossen langs het Merckendal als eerste werden ontgonnen. Er werden akkers in het bos gemaakt en men ging daarnaast vee weiden in het bos. Bij de akkers ontstonden de eerste nederzettingen. In de omgeving van Westerheide en 't Heidehuis lagen deze nederzettingen bij Warnsborn, voornamelijk ten zuiden van het Merckendal.¹³ Een duidelijke aanwijzing hiervoor zijn de concentraties van grafheuvels, die na archeologisch onderzoek dateren uit de Enkelgraf- en Trechterbekercultuur (2900-2500 v.Chr.) en de Klokbekercultuur (2500-2000 v. Chr.).¹⁴ De grafheuvels lagen dichtbij de nederzettingen van de eerste agrariërs, op de smeltwatervlakte aan de rand van de helling van de stuwwal.¹⁵ Vaak lagen de grafheuvels op zichtlocaties langs doorgaande wegen. Grafheuvels maakten zo onderdeel van het landschap als

markeringspunten. Op het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) zijn de grafheuvels duidelijk zichtbaar. Op de Archeologische verwachtingskaart van de gemeente Arnhem is een brede zone rondom deze grafheuvelcluster aangemerkt als 'kans op grafheuvels (rand van beekdalen)', waaronder tevens de terreinen van Westerheide en 't Heidehuis vallen (aangegeven met driehoekjes, zie figuur 6). Op basis van het AHN zijn geen sporen van grafheuvels aangetroffen in 't Heidehuis. Bij Westerheide zijn in het kader van het project Erfgoed Gezocht wel enkele structuren aangetroffen die mogelijk kunnen duiden op grafheuvels (zie deel B Inventarisatie). Deze locaties zijn opgenomen op de inventarisatiekaart en zullen door archeologisch onderzoek nader bepaald moeten worden.

Figuur 6: Uitsnede van de Archeologische verwachtingskaart van de gemeente Arnhem. De gebieden Westerheide en 't Heidehuis zijn met zwart omlijnd. Alleen aan het westelijke deel van Westerheide is een middelhoge verwachtingswaarde toegeschreven. De rode vakken verwijzen naar de archeologische monumenten die zijn ingesteld naar aanleiding van de hoge concentratie grafheuvels

- middelhoge verwachting
- lage verwachting
- kans op grafheuvels (rand van beekdalen)
- zeer hoge waarde (archeologische vondstlocatie)

Figuur 7: Detail van het AHN ten zuidoosten van Westerheide (zwart omlijnd). Met rode cirkels zijn de verscheidene grafheuvelconcentraties aangegeven

Ondanks de mogelijke kans op grafheuvels lijkt het onwaarschijnlijk dat vroege boerengemeenschappen zich hebben gevestigd op landgoed Westerheide. Dit gebied maakt bodemkundig onderdeel uit van een brede zone van grofzandige haarpodzolgronden (Hd30). Deze bodem was niet geschikt voor akkerbouw door het grove zand en de weinige voedingsstoffen die bodem bezat. Uit onderzoek naar de grafheuvels bij Warnsborn en Leeren Doedel is naar voren gekomen dat er steeds nieuwe grafheuvels werden opgeworpen indien de nederzettingen zich enigszins verplaatsten. De grafheuvels lagen dus steeds in de directe nabijheid van de nederzettingen.

In dat licht is de kans erg klein dat een prehistorische nederzetting in Westerheide of 't Heidehuis heeft gelegen.¹⁶ Vandaar dat archeologische verwachtingskaart voor grote delen een lage verwachting aangeeft. Wel werden deze gebieden gebruikt voor het beweiden van het vee vanuit de kleine nederzettingen. Hierdoor verschaalde de bodem en veranderden de voedselarme, open bossen geleidelijk in verspreide heidevelden.¹⁷

De overgang van het neolithicum naar de bronstijd ging geleidelijk. Het gebruik van het landschap veranderde nauwelijks. Vuurstenen voorwerpen waren ook in de bronstijd nog gebruikelijk, al werden steeds meer koperen en bronzen voorwerpen gebruikt. Bij het Papendalcomplex heeft men bijvoorbeeld een gave hamerbijl van diabaas gevonden uit die tijd.¹⁸ De nederzettingen bleven tot en met de midden-bronstijd (1.800-1.100 v. Chr.) in de omgeving van Warnsborn gesitueerd. Zodra de akkers hun vruchtbaarheid verloren, werden ze verlaten en werden nieuwe stukken bos ontgonnen. Hierdoor degradeerde de bodem met de tijd steeds verder, waardoor er op den duur helemaal geen akkerbouw meer mogelijk was. Hierdoor werden vanaf de late bronstijd (1.100-800 v. Chr.) ook de hogere delen van de Veluwe ontgonnen. De nederzettingen rondom Warnsborn werden verlaten en nieuwe nederzettingen werden gesticht aan de zuidzijde van de Veluwezoom. Vanaf dat moment komen ook grafheuvels voor in hogere delen van het landschap. Het achtergelaten gebied rondom Westerheide en 't Heidehuis bleef in stand als beweidingsgebied en kon zo uitgroeien tot één groot heideterrein.¹⁹ Deze situatie bleef in stand tijdens de ijzertijd, romeinse tijd en de vroege-middeleeuwen, totdat er in de late middeleeuwen nieuwe agrarische nederzettingen rondom Warnsborn ontstonden.

Uitsnede van de kaart van het schependom Arnhem door H.L. Staal. Het betreft een 19e eeuwse reproductie van de oudere manuscriptkaart van Nicolaas van Geelkercken. (Bron: Gelders Archief, toegang O552, inv. 258)

2 Het middeleeuwse en vroegmoderne landschap

circa 700-1850

2.1 Herbewoning van het gebied in de middeleeuwen

Vanaf de vroege middeleeuwen nam de bevolking op en rondom de stuwwal toe. Deze groeiende bevolking moest gevoed worden en met name graangewassen waren nodig om de bevolking van voldoende voedsel te voorzien. Gronden werden zoveel mogelijk omgezet naar bouwland, zover het natuurlijke landschap dat toeliet. Aan de zuidkant van de stuwwal ontstond echter een ruimtegebrek, waardoor noodgedwongen werd uitgeweken naar de noordelijk gelegen heidevelden. In de nabijheid van de oudere ontginningen ontstonden kleine agrarische ontginningen op de betere heidegronden, waaromheen kleine buurtschappen ontstonden. Op een 17e-eeuwse manuscriptkaart van het schependom van Arnhem (zie kader), gemaakt door Nicolaas van Geelkercken, staan deze buurtschappen duidelijk ingetekend. Zo zijn onder andere het buurtschap Dreijen en het buurtschap Everwinsberg (nu Bakenberg) afgebeeld, alsmede beide ontginningen in het huidige Warnsborn (Hoog Erf en Laag Erf).

Plaggenbemesting en stuifzanden

De buurtschappen bestonden uit een cluster van boerderijen en akkers. Doordat de beste gronden allemaal al in gebruik waren bij de steden en dorpen, hadden de akkers van deze buurtschappen slechts een geringe natuurlijke vruchtbaarheid. De akkers waren daardoor alleen rendabel indien deze jaarlijks werden voorzien van een rijkelijke bemesting. Hiervoor werd gebruik gemaakt van het zogenaamde potstalsysteem, waarbij de omliggende heidevelden een cruciale rol speelden. Zij fungeerden als beweidingsgebied voor de schapen en als leverancier van heidemaaisel en -plaggen.

Het schependom van Arnhem

Tijdens de Middeleeuwen en de Vroeg Moderne Tijd gold er een heel ander rechts- en overheidssysteem dan dat we nu kennen. Zo waren er nog geen gemeenten, maar waren gebieden verdeeld in schependommen en marken. Het schependom was het buitengebied dat bij een stad hoorde. Hier golden net zoals in de stad de stadsrechten. Het schependom werd bestuurd door de schepenen. Zij waren de leden van het stadsbestuur. Deze schepenen fungeerde naast bestuurder ook als rechter binnen de stadsjurisdictie. De gebieden Westerheide en 't Heidehuis waren onderdeel van het schependom Arnhem en vielen dus onder het stadsrecht van deze stad. Het schependom Arnhem werd door grenspollen en later grenspalen afgebakend. De pollen bestonden uit kunstmatige zandheuvels die bedekt werden met heideplaggen. De latere grenspalen zijn op deze pollen geplaatst. Op veel plekken zijn deze grenspollen, al dan niet met grenspaal, nog in het landschap aanwezig.

Aan het eind van de dag werden de schapen ingeschaard in de potstal, waarna de stalmest op een hoop werd vermengd met het maaisel en heideplaggen. Het voordeel van de heideplaggen was dat hierbij ook de dunne laag nutriëntrijk zand vanaf de heide werd meegenomen, wat voor een extra verrijking van de akkers zorgde. Dit had echter als keerzijde dat de bodem steeds sterker verarmde en de heide steeds langer nodig had om zich te herstellen. Op sommige plekken was op den duur zelfs helemaal geen begroeiing meer mogelijk. Deze terreinen veranderden daarmee in open stuifzandvlaktes. 't Heidehuis is bijvoorbeeld deels op zo'n voormalige stuifzandvlakte gelegen.

Figuur 8: Impressie van de bundels karrensporen aan de oostzijde van Westerheide

2.2 Karrensporen en handelswegen

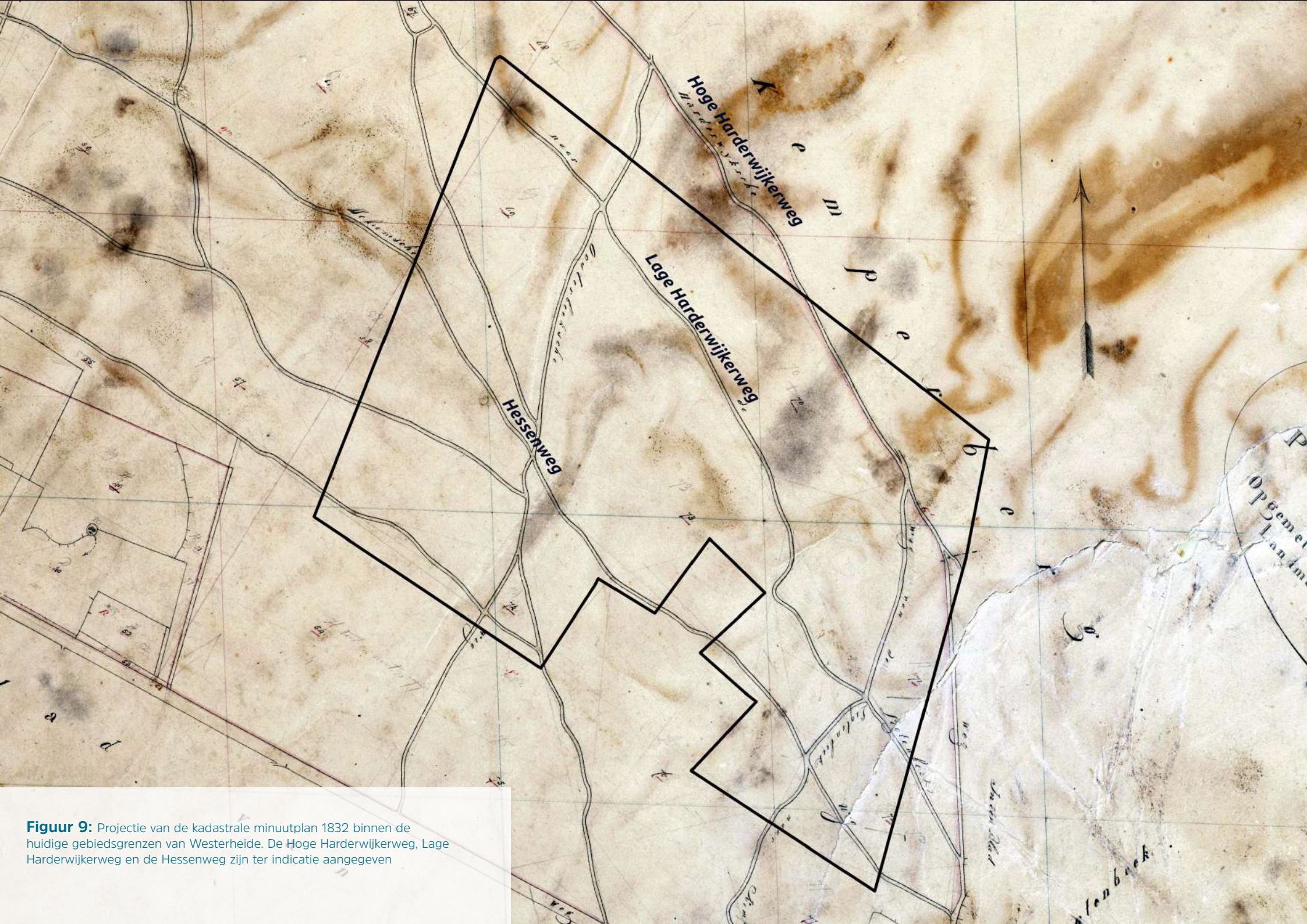
Om vanuit de buurtschappen naar de heidevelden en weer terug te komen, zijn in de loop van de tijd tal van zandwegen ontstaan. Het waren veelal paden die door lokale boeren werden gebruikt als schaapsdrift of om met karren vol heideplaggen naar de boerderijen te keren.²⁰ Ook vanuit Arnhem liepen meerdere verbindingswegen richting de omliggende dorpen. Zo ontstond een groot netwerk aan zandpaden verspreid over de heidevelden, waarvan met name op Westerheide nog duidelijke sporen terug te vinden zijn (zie figuur 9). Enkele ervan fungeerden zelfs als internationale route, die grotere handelssteden zoals Harderwijk, Amersfoort en Amsterdam met het Duitse achterland verbond. Vooral de weg van en naar Amsterdam was in de 17e eeuw belangrijk, doordat Amsterdam in die tijd het handelscentrum van West-Europa was. Veel goederen die naar Amsterdam werden vervoerd gingen over de zandwegen via Arnhem en Amersfoort.²¹

Niet alleen de weg van Arnhem naar Amsterdam was een belangrijke route, ook van de (Oude) Harderwijkerweg werd veelvuldig gebruik gemaakt. Deze zandweg liep van Arnhem via Oud Reemst, Otterlo, Harskamp en Stroe naar de haven van Harderwijk. De weg had in het verleden twee tracés, de hoge Harderwijkerweg en de lage Harderwijkerweg.²² De hoge

Harderwijkerweg liep over de Veluwe en was het gehele jaar droog. De lage Harderwijker weg bestond weliswaar uit een kortere route, maar stond delen van het jaar blank waardoor deze periodiek niet gebruikt kon worden. Door het vele verkeer verslechterden de zandwegen met de tijd. Door de uitgesleten sporen werden wegen op den duur onbegaanbaar en werd naast de bestaande weg een nieuw spoor bereiden. Steeds wanneer een weg verslechterde werd dit proces herhaald, waardoor soms hele bundels aan karrensporen naast elkaar ontstonden.

Duitse Hessenwegen

Een andere belangrijke handelsweg was de Hessenweg. Hessenwegen waren specifieke handelsroutes vanuit Duitsland (Hessen) richting Utrecht en Amsterdam. De karren die hiervoor werden gebruikt hadden een bredere wielbasis dan de lokale karren. De kooplui uit Hessen maakten in eerste instantie gebruik van de al aanwezige zandwegen, in dit geval de Amsterdamse weg, waardoor deze veel sneller kapot gereden werd. Ze werden verboden de Amsterdamse weg nog langer te gebruiken en werden verzocht een nieuwe, eigen weg in gebruik te nemen. Nadat dit verzoek door de kooplui werd genegeerd, werd in opdracht van de Arnhemse magistraat in 1740 een verplichte Hessenweg aangelegd, tussen de Amsterdamseweg en de Harderwijkerweg in.²³

Figuur 9: Projectie van de kadastrale minuutplan 1832 binnen de huidige gebiedsgrenzen van Westerheide. De Hoge Harderwijkerweg, Lage Harderwijkerweg en de Hessenweg zijn ter indicatie aangegeven

Tot in de twintigste eeuw kende de gemeente Arnhem nog een aanzienlijke hoeveelheid heidegronden. In de loop van de negentiende en met name twintigste eeuw zijn grote delen hiervan door particulieren opgekocht en beplant met bos

3 De ontginning van de heidegronden

circa 1750-1850

3.1 Ontginningen voor de Franse Tijd

De boerengemeenschap hield het landschap van de grootschalige heidevelden eeuwenlang in stand. Eerst onder het bewind van de Arnhemse kloosters en na de Reformatie werd het gecontinueerd onder het Schependom. De heidevelden vormden een cruciaal onderdeel in het bemestingsproces van de bouwlanden en bij elke ontginning werd dit areaal kleiner. Hoewel de boeren feitelijk helemaal geen eigenaar waren van de gronden – dat was de stad Arnhem –, konden ze met hun gewoonterecht op de schaapsdrift toch flink wat invloed uitoefenen. Geruime tijd bleven de ontginningen hierdoor beperkt tot de oudere heideontginningen zoals de buurtschap Dreijen, die destijds tot de voormalige kloostergronden behoorden. Deze gronden waren na de Reformatie onder toezicht komen te staan van de Gedeputeerde Staten van Gelderland.²⁴ Naast de genoemde ontginningen bestonden de kloostergoederen voor het merendeel uit omliggende heidevelden. Rond 1640 begon de Gedeputeerde Staten delen van deze heidevelden te verkopen aan bestuurders/regenten uit de stad, die op de gronden landgoederen gingen aanleggen.

De landgoederen Warnsborn en Lichtenbeek

In de omgeving van Westerheide en 't Heidehuis zijn Warnsborn en Lichtenbeek voorbeelden van landgoederen uit deze tijd. De kern van landgoed Warnsborn wordt gevormd door de twee boerenerven Laag Erf en Hoog Erf, die als middeleeuws kloostergoed van respectievelijk het Agnietenconvent te Arnhem en het klooster Mariëndaal waren ontgonnen.²⁵

De Arnhemse kloosters en hun bezittingen

Vanaf de middeleeuwen tot aan de Reformatie waren kloosters erg belangrijk in en rondom Arnhem. Grote kloostergemeenschappen uit Duitsland (Prüm en Elten) hadden al in de 9e en 10e eeuw bezittingen in de stad. Vanaf de 14e eeuw worden er ook lokale kloostergemeenschappen gesticht, zoals het karthuizerklooster Monnikhuizen in 1342 door de graaf van Gelre, het Augustijnenklooster Mariëndaal in 1392 en het Bethaniënklooster en St. Agnietenconvent. Deze kloosters hadden bij de stichting vrijwel geen bezittingen maar groeide snel in omvang. De kloosters hadden ook veel heide in bezit. Delen hiervan werden in ontginning gebracht en zo ontstonden onder meer op Warnsborn 'Hoog erf' en 'Laag erf'. Hoog erf was onderdeel van de bezittingen van Mariëndaal en Laag erf behoorde tot het St. Agnietenconvent. Na de reformatie zijn de kloostergemeenschappen opgeheven en kwamen de kloosterbezittingen in andere handen. Op veel van de voormalige kloostergoederen ontstonden later landgoederen waaronder Warnsborn en Lichtenbeek.

Beide erven lagen lange tijd als twee omwalde agrarische eilanden in een zee van heide. In 1640 werden de erven en het omliggende heideveld verkocht aan de Arnhemse burgemeester Everhard Everwijn.²⁶ Stukken heide werden ontgonnen ten behoeve van agrarische doeleinden en tevens werden er hakhoutpercelen aangelegd.²⁷

Het landgoed Lichtenbeek is pas later ontstaan tussen het nieuw gevormde landgoed Warnsborn en het agrarisch buurtschap Dreijen. Dit gebied bestond tot 1651 nog volledig uit heide, dat voorheen in handen was van verschillende kloosters in en rondom Arnhem. Tussen 1651 en 1666 kochten

de heren Craeyvanger (een St. Nicolaibroeder en tevens de rentmeester) en Van Harscamp (schepen van de stad Arnhem) het heidegebied op en begonnen met het ontginnen ervan.²⁸ De ontginning kwam tot stand door tussen de Utrechtseweg en de Amsterdamseweg een ontginningsweg/laan aan te leggen.²⁹ Aan weerszijden van de weg legde men bouw-, weilanden en (hakhout)bossen aan, waardoor de heide sterk in omvang afnam. De ontginning rondom het landgoed zette zich door de eeuwen heen voort.

Ondanks dat beide landgoederen een aanzienlijk deel van hun verkregen heidegronden ontgonnen tot bouwland of bos, liepen de eigenaren tegen hetzelfde probleem aan als de boerengemeenschap. Heidevelden bleven ook hier van belang met oog op bemesting van de bouwlanden. Het duurde dan ook niet lang voordat de vermogende landgoedeigenaren zich bij de boerenbevolking schaarden en zich met succes tegen verdere verkopen en ontginningen uitspraken.³⁰

3.2 Ontginningen na de Franse Tijd

Binnen het schependom had het stadsbestuur van Arnhem zowel de bestuurlijke als de rechterlijke macht. Met de komst van Napoleon naar de Nederlanden en de bijbehorende Bataafse Revolutie in 1795 werd dit rechts- en bestuurssysteem ingrijpend veranderd. Zo werd het schependom als instituut opgeheven en werd deze vervangen door een geheel nieuw bestuurlijk orgaan: de gemeente. Voor de gemeentegrens van Arnhem werden de oude begrenzing van het schependom wel aangehouden.

Naast de veranderingen in bestuurlijk opzicht waren er ook veranderingen in economische zin. De Bataafse Revolutie was een tijd van vooruitgang en koning Lodewijk Napoleon toonde vooral veel belangstelling voor de ontwikkeling van de landbouw als economische drager. De grootschalige heidevelden waren daarbij een doorn in het oog, omdat deze zelf geringe opbrengsten genereerden en nieuwe ontwikkelingen belemmerden. Al tijdens de Franse Tijd begonnen daarom stemmen op te komen om de heidevelden in ontginning te brengen. In de Staatsregeling van 1798, die mag worden gezien als de eerste Nederlandse grondwet, wordt er zelfs expliciet gesproken: *“De Maatschappij beveelt de meeste bevordering van den Landbouw en deszelfs bloei bijzonderlijk ten aanzien der nog ledige en*

woeste gronden (= heidevelden) door de gansche Republiek”.³¹ Aansluitend hierop nam Lodewijk Napoleon in 1809 en 1810 een aantal wetten aan die aanzet moesten geven tot de opheffing van marken en schependommen waardoor vrijwillige ontginningen van de woeste gronden moest worden vergemakkelijkt.³² Deze wetten werden op 24 juni 1837 tevens door Koning Willem I bekrachtigd.

In de tussentijd werd op 1 oktober 1832 een nieuw grondbelastingstelsel ingevoerd, gebaseerd op de grootte en kwaliteit van het grondbezit. Alle percelen in Nederland werden door landmeters in het veld nauwkeurig opgemeten en vastgelegd op kaarten en registers, de zogenaamde minuutplannen en Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels. Op basis van deze kadastrale opmeting is te zien dat de heidevelden in de omgeving van Arnhem in 1832 voor het grootste gedeelte nog in handen van de gemeente waren, waaronder de gronden van Westerheide en 't Heidehuis.³³ Delen ervan waren echter al wel verkaveld in kleinere blokken, dat in de jaren erna nog zou doorzetten.³⁴ Deze herverkaveling had te maken met de wens van de gemeente Arnhem om de voormalige stadsheide te verkopen (figuur 10). Enerzijds was dit een voortvloeiende van de veranderende consensus rondom de heidevelden, maar tegelijkertijd leverde de verkoop de gemeente ook veel financieel gewin op. Bij de verkoop werd de bepaling opgenomen dat de heide moest worden bebost om zo eventuele zandverstuivingen tegen te gaan. Vaak werd er gekozen voor een aanplant met grove den, omdat die soort relatief goed kon groeien op de armere, zure heidegronden.

Voor de verkoop van heidevelden was veel vraag. In tegenstelling tot de eerdere verkopen in de zeventiende eeuw, werd de heide nu voornamelijk verkocht aan rijke kooplieden uit het westen van Nederland. Zij waren rijk geworden door de bloeiende handel en industrie. De heidegrond kon relatief goedkoop worden aangekocht, omdat deze voor een periode van vijftig jaar na aankoop was vrijgesteld van verponding.³⁵ Daarnaast was er veel vraag naar hout, wat de aankoop een rendabele investering maakte. Ook de reeds bestaande landgoederen zoals Warnsborn en Lichtenbeek werden in dezelfde periode opgekocht, waarbij de omliggende heidevelden als uitbreidingsmogelijkheid werden gezien.³⁶

Kaart

Van een gedeelte der gemeente
Arnhem
met aanteekening welke alre te verkopen
staaken landgeend.

4

Heide.

Figuur 10: Overzichtskaart van de percelen stadsheide die door de gemeente Arnhem omsreeks 1850 in de omgeving van de Kemperberg te koop werden aangegeven (Bron: Gelders Archief, tg 1506, inv 7618)

Een van de vele lanen die door het relatief kleine landgoed 't Heidehuis lopen

4 Het landgoed 't Heidehuis

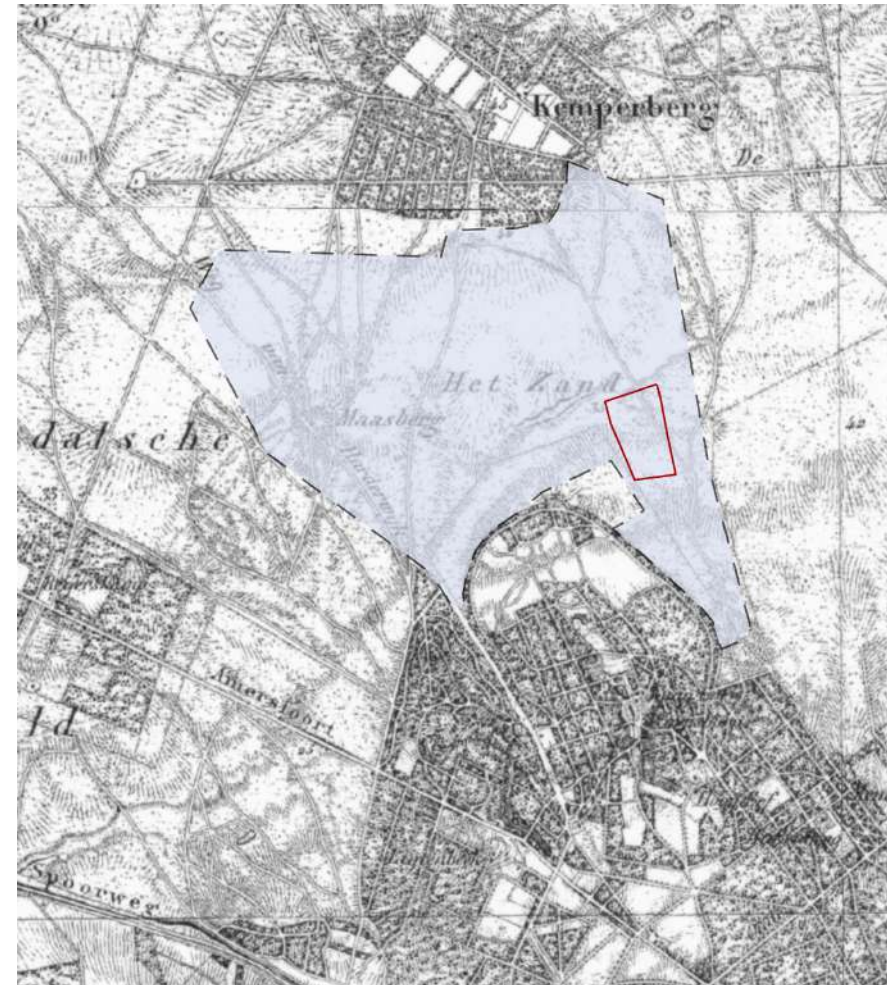
circa 1840-2017

4.1 De heideontginningen op landgoed Warnsborn

De geschiedenis van 't Heidehuis begint omstreeks 1841, wanneer de Amsterdamse broers Christaan Hendrik, Martinus en Adriaan De Bruijn het oude landgoed Warnsborn aankochten.³⁷ Al in 1846 verkocht Adriaan zijn aandeel in het landgoed echter aan de twee andere broers. Net als bij het in het vorige hoofdstuk behandelde landgoed Westerheide/Lichtenbeek waren zij kooplieden uit het westen van Nederland, die de aanschaf van landgoederen als goede investering zagen. De familie De Bruijn dankte hun vermogen aan de handel en verwerking van Javaanse rietsuiker.

Ruiling van stadsheide

Al aan het begin van de negentiende eeuw waren er geschillen tussen enerzijds de verscheidene landgoedeigenaren en anderzijds de stad Arnhem, met betrekking tot de begrenzingen van het eigendom. Voor wat betreft Warnsborn ging het met name over het eigendom van de schaapsdrift ten westen van het landgoed. Ook tijdens de eigendomsperiode van de broers De Bruijn bleven deze geschillen oplaaien, totdat de stad Arnhem hier in 1847 een einde aan maakte. Zij waren destijds al begonnen met het verkopen van gedeelten van hun stadsheide en zagen dit tevens als middel om het geschil te slechten. Na enig overleg werd besloten om 354 bunder stadsheide ten noorden van Warnsborn over te dragen aan de broers De Bruijn, in ruil voor de twee schaapsdriften waar zoveel gedoe om was (figuur 11).³⁸ Tussen Warnsborn en de westelijke schaapsdrift werd een lange wal opgeworpen om de nieuwe grens in het veld duidelijk aan te geven.

Figuur 11: De ligging van de stadsheide die de broers De Bruijn van de stad Arnhem verkregen, geprojecteerd op de topografische kaart van 1850. Het latere 't Heidehuis is met rood omkaderd

Rust Wat

Hienenkamp

Jachthuis

Kleine Kweek

Figuur 12: De topografische kaart van Van Sloten omstreeks 1874. Het contrast tussen de oude landgoedkern van Warnsborn en de nieuwe agrarische heideontginning is duidelijk zichtbaar

De broers De Bruijn gebruikten hun nieuw verkregen heidevelden om het landgoed Warnsborn in noordelijke richting sterk te vergroten. Toch is er wel een duidelijke scheiding te maken. Het oude deel van het landgoed werd voorzien van een ovaalvormige ringallee, waarbij de kern duidelijk werd ingericht volgens de Engelse landschapsstijl, met vijvers en slingerpaden. De ontginning van de heidevelden, waaronder ook het latere 't Heidehuis hoorde, kende een veel strakkere indeling. Het lijkt hier meer een agrarische ontginning te betreffen, waarbij de percelen zijn ontsloten door een stelsel van rechte wegen en lanen.³⁹

Drie agrarische enclaves

Op de topografische kaart van van Sloten, die het grondgebruik binnen de gemeente Arnhem in 1874 op basis van kadastrale opnames nauwkeurig heeft vastgelegd, is dit onderscheid duidelijk zichtbaar (figuur 12). Binnen de agrarische ontginning lijkt er sprake te zijn van een drietal clusters van bouwlanden en weides, die elk weer zijn gelegen in de directe omgeving van een ontginningsboerderij. In het meest westelijke deel betreft dit de 'Kleine Kweek', in het midden de 'Hienenkamp' en in het oosten 'Rust Wat'. De boerderij 'Rust Wat' fungeerde tevens als uitspanning langs de Kemperbergerweg, als plek waar rijtuigen van verse paarden werden voorzien. De naam is een directe verwijzing naar de mogelijkheid voor de menners en het gezelschap om hier even te rusten en een hapje te eten. Rondom 'Rust Wat' lagen verschillende bouw- en weilanden waarvan de contouren nog altijd duidelijk in het landschap aanwezig zijn. Direct achter de uitspanning lagen twee kleine weilanden, waarschijnlijk paardenweiden, en aan de noordkant lag een groot bouwland, dat in noord-zuidelijke richting werd doorsneden door een pad. Dit pad komt overeen met de oostelijke begrenzing van 't Heidehuis.

Het meest in het oog springende object wordt gevormd door het lanenkruis dat dwars door het gebied loopt. De noordoost-zuidwest georiënteerde laan deed dienst als kerkenpad naar de kerk van Schaarsbergen, die toen recent was gebouwd. Voor die tijd fungeerde het jachthuis op het landgoed als locatie voor de kerkelijke diensten. Uit onderzoek naar het landgoed Warnsborn is bekend dat de broers De Bruijn de boerderijen en agrarische gronden verpachtte en hun landgoed hadden opengesteld voor wandelaars.

Figuur 13: in het zuidelijk deel van 't Heidehuis liggen nog verscheidene wallen in het bos. Het zijn relictten van oude akkerwallen

Hiermee werden extra inkomsten vergaard. Om de wandelingen op het landgoed te verfraaien, werden op verscheidene plekken sterrenbossen aangelegd. Deze bevonden zich in de nabijheid van enkele boerderijen. Mogelijk kunnen de geometrische vormen van het lanenkruis op 't Heidehuis worden gezien als soortgelijke verfraaiing voor de bezoekers van de inspanning 'Rust Wat'.

1890

1905

Figuur 14: Kaartvergelijking tussen 1890 en 1905. Wat voorheen een kleine agrarische enclave was is in circa twee decennia nagenoeg geheel omgevormd tot bosgebied

4.2 Een aaneengesloten bosgebied

Nadat de broers De Bruijn in 1881 en 1888 kwamen te overlijden, werd het gehele eigendom te koop gezet. Het landgoed werd uiteindelijk opgesplitst en in afzonderlijke delen verkocht, waarbij de voormalige stadshede inclusief de nieuwe ontginningen overgingen op Joseph Steegh.⁴⁰ Hij was een houthandelaar uit Blerick (Limburg) en zal zijn kennis en kunde hebben toegepast om grote delen van het terrein te bebossen. Zo valt op basis van topografische kaarten op te maken dat het gehele stuifzandgebied, dat bekend stond als 't Zand, inmiddels is beplant met naaldbos. Onder de gebroeders De Bruijn was hier al een begin mee gemaakt. Ook op andere plekken nam het bosareaal toe. Zo is te zien dat het lanenkruis op 't Heidehuis geheel is omgeven door loofhout.

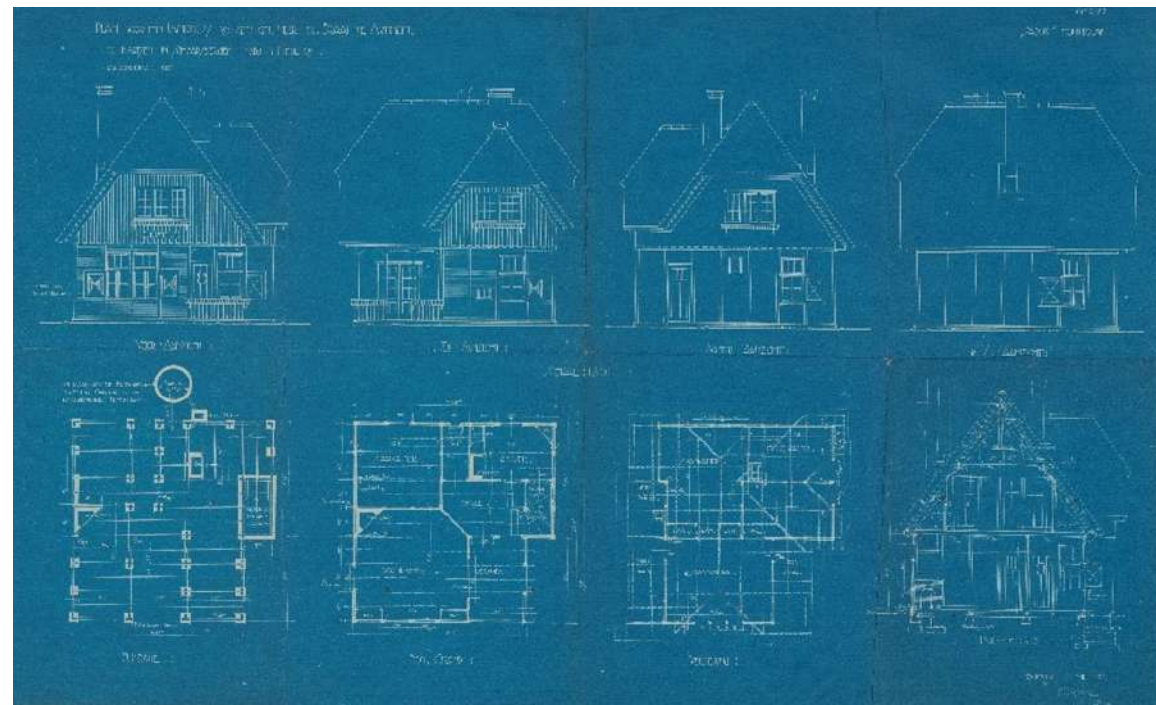
Een ander opvallend punt is de afname van het areaal bouwland. Op verscheidene plekken zijn deze bouwlanden omstreeks 1900 veranderd naar heidevelden, wat erop zou kunnen wijzen dat de grond te arm was voor agrarisch gebruik. Dit is onder meer het geval bij het voormalige bouwland ten oosten van het lanenkruis. Het kleine bouwland aan de noordkant van het lanenkruis had destijds al een nieuwe bestemming gekregen als naaldbos en enkele jaren later was het gehele terrein van 't Heidehuis veranderd in een bosgebied. De oude omwallingen van de voormalige agrarische percelen bleven echter bewaard (figuur 14).

4.3 't Heidehuis als buitenplaats van Braat

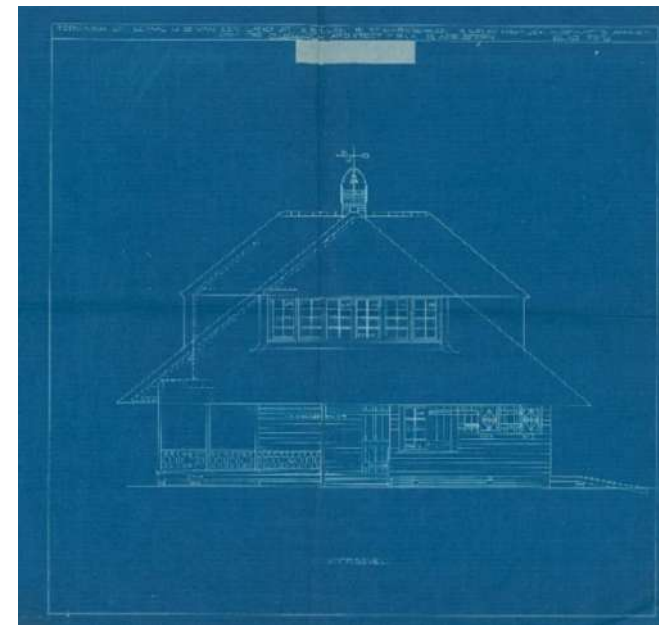
Omstreeks 1903 verkoopt Steegh zijn bezittingen ten noorden van Warnsborn en komt het gebied van het huidige 't Heidehuis in handen van Baron van Tuijl van Serooskerken. Van Tuijll van Serooskerken was tot 1918 wethouder bij de gemeente Arnhem, alsmede rentmeester van het Kroondomein.⁴¹ Uit deze periode is niet veel bekend met betrekking tot het grondgebruik en exploitatie van het gebied, maar er zijn geen aanwijzingen dat het sterk onder handen is genomen. Nadat Van Tuijll van Serooskerken in 1918 de functie van burgemeester van Zeist aangeboden krijgt, verlaat hij Arnhem en verkoopt hij zijn bezittingen bij Schaarsbergen.⁴²

De bouw van 't Heidehuis

De gronden van 't Heidehuis gaan over op Hendrik Braat, een KNO-arts uit Arnhem. Hij zag het gebied niet zozeer als productiebos, maar eerder als buitenplaats waar hij in de vakanties kon verblijven. Direct na de aankoop van het terrein in 1918 neemt Braat de Apeldoornse architect Ahazuerus Hendrikus Wegerif bij de arm en laat een landhuis ontwerpen (figuur 15). Centraal in zijn ontwerp stond het buitenleven, met grote raampartijen en een rondom aanwezige veranda.⁴³ Het is dit gebouw, genaamd 't Heidehuis, waar het gebied zijn naam aan te danken heeft. Bij de aanleg van het huis, in het noordoostelijke deel van het gebied, werd een deel van het naaldbos gekapt, waarmee een vrij uitzicht rondom het landhuis werd verkregen. Een jaar na het ontwerp werd het landhuis al ingemeten door het kadaster en konden Braat en zijn vrouw hun intrek nemen.⁴⁴ Uiteindelijk zou het gebouw door het echtpaar enkel als zomerresidentie worden gebruikt. In de periode dat het echtpaar Braat niet op de buitenplaats woonachtig was, werd toezicht gehouden door H. Schuurman, later vervangen door boswachter Sinderdinck.⁴⁵ Specifiek voor deze functie werd in de nabijheid van 't Heidehuis' een tweede huis met schuur gebouwd, die de naam 'De Uitkijk' kreeg.⁴⁶ De Uitkijk heeft vanaf 1921 op de buitenplaats gestaan, alvorens hij in 1961 door brand verloren ging. Op de locatie van de voormalige dienstwoning zijn geen sporen van het gebouw meer aanwezig, op enkele mogelijke fundamentsresten in de ondergrond na.

Figuur 15: De bouwtekeningen van 't Heidehuis (rechts) en de Uitkijk (boven), gemaakt door architect Wegerif

Figuur 16: De woning 't Heidehuis in het huidige landschap. Op de topografische kaart van 1935 zijn beide huizen als rood vierkant gekarteerd (zie inzet). 't Heidehuis is gelegen in het heideveld

4.4 De laatste particuliere bewoning

Na het overlijden van Hendrik Braat in 1929 en zijn vrouw in 1936, komt 't Heidehuis vanaf 1938 tijdelijk in handen van de N.V. Bouw- en Exploitatie Maatschappij "Arnhem". Deze N.V. was verantwoordelijk voor de bouw van meerdere Arnhemse woonwijken in de jaren '30 van de 20ste eeuw, maar van dergelijke plannen was in de omgeving van Schaarsbergen geen sprake. Wel is bekend dat de Bouw- en Exploitatie Maatschappij was gevestigd aan het Nieuwe Plein in Arnhem, net als de voormalige dokterspraktijk van Hendrik Braat. Het lijkt er sterk op dat de N.V. enkel als tussenpersoon heeft gediend, want in 1941 ging de buitenplaats alweer over in particuliere handen.

Duitse bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog

De Arnhemse notaris Petrus Henricus Roes werd de nieuwe eigenaar, al zal hij weinig plezier hebben beleefd aan zijn eerste jaren op de buitenplaats. Dit viel immers samen met de Duitse bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog, waarbij strategische locaties en gebouwen door de Duitsers werden geconfisqueerd. Dit was bijvoorbeeld het geval bij vliegveld Deelen, dat door de Duitsers flink werd uitgebreid met bunkers en (schijn)bebouwing. Het Fliiegerhorst Deelen werd hiermee het grootste en belangrijkste Duitse vliegveld binnen Nederland. Veel gebouwen en woningen in de omgeving van Schaarsbergen moesten worden geëvacueerd, zodat zij als uitvalsbasis voor Duitse soldaten van de Luftwaffe gebruikt konden worden. Ook 't Heidehuis en de dienstwoning de Uitkijk werden gevorderd.

Uit overlevering van de dochter van boswachter Sinderdick, die destijds met gezin in de Uitkijk woonde, is bekend dat de Duitsers enkele betonnen bakken op de buitenplaats hebben aangelegd, die dienst deden als klein zwembad van circa 4x3 meter. Ook in nabijgelegen geconfisqueerde landgoederen hebben dergelijke bakken gelegen.⁴⁷ In het huidige landschap zijn de bakken nog duidelijk aanwezig. Opvallend is dat er zwart PVC-folie is aangebracht onder de betonnen laag, dat relatief recent oogt. Het gebruik van PVC was destijds al gangbaar waardoor het verhaal niet kan worden ontkracht, maar nader onderzoek lijkt hier op zijn plaats.

Figuur 17: Met name langs de randen van de noordoostelijk gelegen bak is het gebruik van PVC-folie duidelijk zichtbaar

Familie Roes als laatste eigenaars

Na de bevrijding trokken Canadezen en Engelsen in het landhuis. Daarbij werd de grond aan de voorzijde van het landhuis geëgaliseerd en omgevormd tot voetbalveld. Het gebruik door de geallieerden was echter van korte duur. Kort na hun vertrek kwam de buitenplaats weer in handen van Petrus Henricus Roes, al verkeerde het huis destijds in erbarmelijke staat.⁴⁸ Het landhuis werd weer in oude glorie hersteld, al zal Roes hier niet permanent komen wonen. Bij het kadaster zijn namelijk andere woningen van Roes aangegeven als bewonings- en boedellootatie, waardoor het aannemelijk is dat 't Heidehuis enkel als zomerverblijf zou zijn gebruikt. In deze resterende tijdsperiode zijn op de buitenplaats geen ruimtelijke ingrepen meer gedaan.

Na het overlijden van de heer Petrus Henricus Roes kwam het landgoed in bezit van zijn dochter Aline Stephanie Roes en haar man Eduard Anton Marie van den Bogaert. Op circa 100 meter ten westen van het landhuis ligt een gedenksteen van Roes langs één van de wandelpaden, al verwijst deze niet naar de voormalige eigenaar. De inscriptie op de gedenksteen verwijst naar Stephanus Roes en zijn zoon Wilhelmus Henricus, beide overleden in Heteren in respectievelijk 1864 en 1887. Dit is ook meteen bewijs dat het hier geen grafsteen betreft. Het is aannemelijk dat Petrus Henricus Roes een nazaat is van Wilhelmus Henricus Roes, maar de exacte reden waarom juist deze gedenksteen op het landgoed is komen te liggen is nog onduidelijk. In 2017 is het landgoed uiteindelijk overgegaan naar GLK.

De afwisseling van open ruimten (voormalig bouwland) en gesloten ruimten (bos) vormt momenteel één van de karakteristieken van landgoed Westerheide. Het gebied was voorheen echter aanzienlijk meer gesloten

5 Het landgoed Westerheide

circa 1850-1973

5.1 Westerheide als onderdeel van landgoed Lichtenbeek

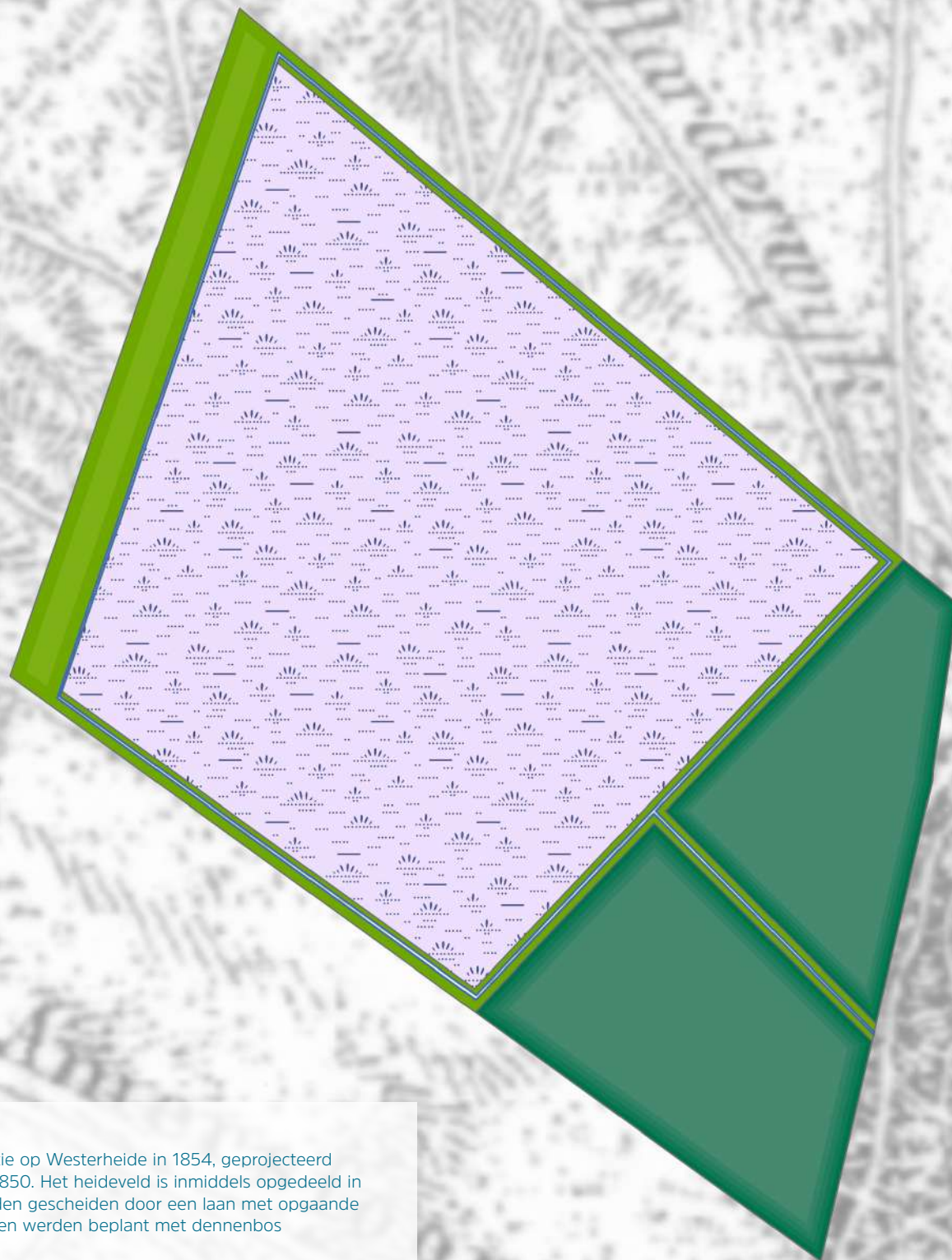
In het jaar 1834 kocht de Rotterdamse koopman Jan Trakranen het landgoed Lichtenbeek via een openbare veiling.⁴⁹ Direct na aankoop gaat Trakranen op Lichtenbeek wonen en begint hij het landgoed steeds te vergroten door aangrenzende stukken stadsheide op te kopen. Een van deze uitbreidingen omvat de heidepercelen nummers 14, 15 en 16, die hij tijdens een openbare veiling in 1850 van de gemeente Arnhem aankocht (figuur 18).⁵⁰ Hoewel de heidevelden in eerste instantie worden gezien als uitbreiding van landgoed Lichtenbeek, zullen deze percelen later uitgroeien tot het zelfstandige landgoed Westerheide.

De eerste bebossingen

Trakranen hield zich op landgoed Lichtenbeek al veel bezig met bosbouw en houtverkopen.⁵¹ Ook op de heidevelden van het latere Westerheide zou bosbouw de boventoon gaan voeren. Als eerste liet Trakranen zijn nieuw verkregen heidegronden in het veld afbakenen, door hier een grenswal met greppel rondom aan te leggen. Vervolgens werden in het oostelijke deel twee bosvakken aangelegd, die werden beplant met dennenbos.⁵² De vakken werden van elkaar gescheiden door middel van een ontsluitingsweg, die werd voorzien van een laanbeplanting. Op de kadastrale kaart is de beplanting enkel aangegeven als 'opgaande bomen', maar op basis van latere houtverkopen lijkt een beplanting van beuk en Amerikaanse eik het meest waarschijnlijk.⁵³ Ook ten westen van de bosvakken liep een soortgelijke ontsluitingsweg met laanbeplanting, die als vierkant rondom het resterende, nog te beplanten heideveld lag. Naast een esthetische waarde fungeerde de loofbeplanting langs de wegen vooral als brandsingel. Mogelijk zijn er omwille van de brandvertragende werking tevens berken aangeplant.

Figuur 18: De ligging van heidepercelen 14, 15 en 16, geprojecteerd op de topografische kaart van 1850. De percelen komen overeen met het latere landgoed Westerheide (zwart omkaderd)

Figuur 19: De kadastrale situatie op Westerheide in 1854, geprojecteerd over de topografische kaart van 1850. Het heideveld is inmiddels opgedeeld in drie percelen, die van elkaar worden gescheiden door een laan met opgaande bomen. De twee oostelijke percelen werden beplant met dennenbos

- Dennenbos
- Opgaande bomen
- Heide
- Weg met opgaande bomen (laan)

K A A R T

van het Landgoed

DE LIGTENBEEK

gelegen in de Gemeenten

ARNHEM en OOSTERBEEK.

*Wise Gerechtshof te Arnhem van Westergoede...
 1812
 Oostergoede...
 1812*

Figuur 20: De kaart behorende bij de publieke verkoop van het landgoed Lichtenbeek, destijds nog De Lichtenbeek geheten. Het latere Westerheide staat aangegeven als het vijfde perceel (Bron: Gelders Archief, toegang 0168, inv. 6934-0551)

Figuur 21: Portret van Jan Trakranen (Bron: Beeldbank RCE)

Westerheide als afzonderlijk gebied

Jan Trakranen zou de complete bebossing van zijn heidepercelen echter niet meer meemaken. Na het overlijden van Jan Trakranen in 1858 werd het landgoed Lichtenbeek zelfs opgeknipt in vijf percelen, die los van elkaar werden aangeboden op een openbare veiling (figuur 20). Het huidige Westerheide werd hierbij aangeboden als het vijfde perceel en kwam na de veiling in handen van Isaac Trakranen, broer van de overleden Jan Trakranen.⁵⁴ Ondanks dat er geen concrete naam wordt toegekend aan het perceel, lijkt het aannemelijk dat de latere naamgeving Westerheide is afgeleid van de ligging van dit perceel: het is het meest westelijke heideveld van Lichtenbeek.

Net als zijn broer was Isaac een koopman uit het westen. In tegenstelling tot zijn broer verhuisde Isaac niet naar de omgeving van Arnhem, maar bleef hij wonen in Amsterdam. Om deze reden liet hij in 1861 een boswachterswoning aanleggen op het resterende heideterrein.⁵⁵ Deze woning werd ingetrokken door boswachter Jan Verhoef, die daarbij de taak kreeg om toezicht te houden op het eigendom.

Na het overlijden van Isaac Trakranen in 1865, werd Westerheide geërfd door zijn zoon Frederik van Taack Trakranen. Ook Frederik was woonachtig in Amsterdam en had niet veel interesse in de kleine bosbeplanting. Vrij snel na zijn erfenis bood hij het gehele complex weer te koop aan en kwam er een eind aan de eigendomsperiode van de familie Trakranen.⁵⁶ Het gebied was toen nog onveranderd ten opzichte van de situatie in 1858, met uitzondering van de boswachterswoning.

5.2 Van heide naar bos: Westerheide in Duitse handen

Na de openbare verkoop in 1867 kwam het gebied in handen van Johan Heinrich Wilhelm Lüps. Hij kwam uit een familie die rijk was geworden in de stoffen- en trijppindustrie en handel in Duitsland. Door onenigheid met zijn broer koos Lüps ervoor om op een andere manier zijn geld te verdienen, namelijk met bosbouw.⁵⁷ Vooral in de omgeving van Velp nabij Arnhem kocht Lüps tussen 1867 en 1872 allerlei landgoederen op, waaronder Biljoen, Beekhuizen en Overhagen/Nederhagen.⁵⁸

Op al deze landgoederen liet Lüps veelvuldig bosbouw plaatsvinden. Ook op Westerheide was dit het geval, zo werd de naam meerdere malen genoemd in advertenties van houtverkoopingen uit de tijd van Lüps.⁵⁹ Deze houtverkoopingen zijn ook de eerste keer dat Westerheide al gebiedsnaam wordt benoemd. Bij de advertenties vinden we verder de naam van Jan Verhoef als aanwijzer terug, wat erop duidt dat Lüps hem in stand had gehouden als boswachter van het terrein. Een ander opvallend gegeven is dat het hout van Westerheide geregeld samen werd aangeboden met hout afkomstig van Planken-Wambuis, wat destijds in bezit was van baron van Pallandt van Keppel.⁶⁰ Op Planken Wambuis is B. Verhoef als aanwijzer genoemd. Hier ligt waarschijnlijk ook de link tussen beide gebieden; het is aannemelijk dat B. Verhoef duidt op Berend, de broer van Jan Verhoef.⁶¹

HOUTVERKOOPING-Planken-Wambuis.

De Notaris **FISCHER**, zal namens den Heer G. KETS qq, op Donderdag 21 Februarij 1878, des voormiddags om 10 uur, aan het Planken-Wambuis onder Otterlo,

publiek verkoopen:

- 3 perc. BERKENBOOMEN op 't Planken-Wambuis.
- 3 » BEUKEN SNOEIJING aldaar.
- 5 » TAKKEBOSSEN aldaar.
- 12 » DENNEN DUNSEL aldaar, geschikt voor Boonenstaken en Tabakspijlen.
- 1 » SCHELHOUT op Nieuw-Reemst.
Aanw. B. VERHOEF.

Op HAESLO bij RAP.

- 3 perc. SCHELHOUT op het Nijland.
- 3 » TABAKSHOUT op de Geer.
- 6 » HAK- of TABAKSHOUT op de Bruine Horst.
- 3 » AFZETSEL aan het Pannenhuis in Doesburg.

Aanw. A. VAN ROEKEL.

Op WESTERHEIDE.

- 13 perc. DENNEN DUNSEL, geschikt voor Boonenstaken en Tabakspijlen.
- 3 » Gehakte BERKENBOOMEN.
- 3 » BEUKEN SNOEIHOUT.

Aanw. J. VERHOEF.

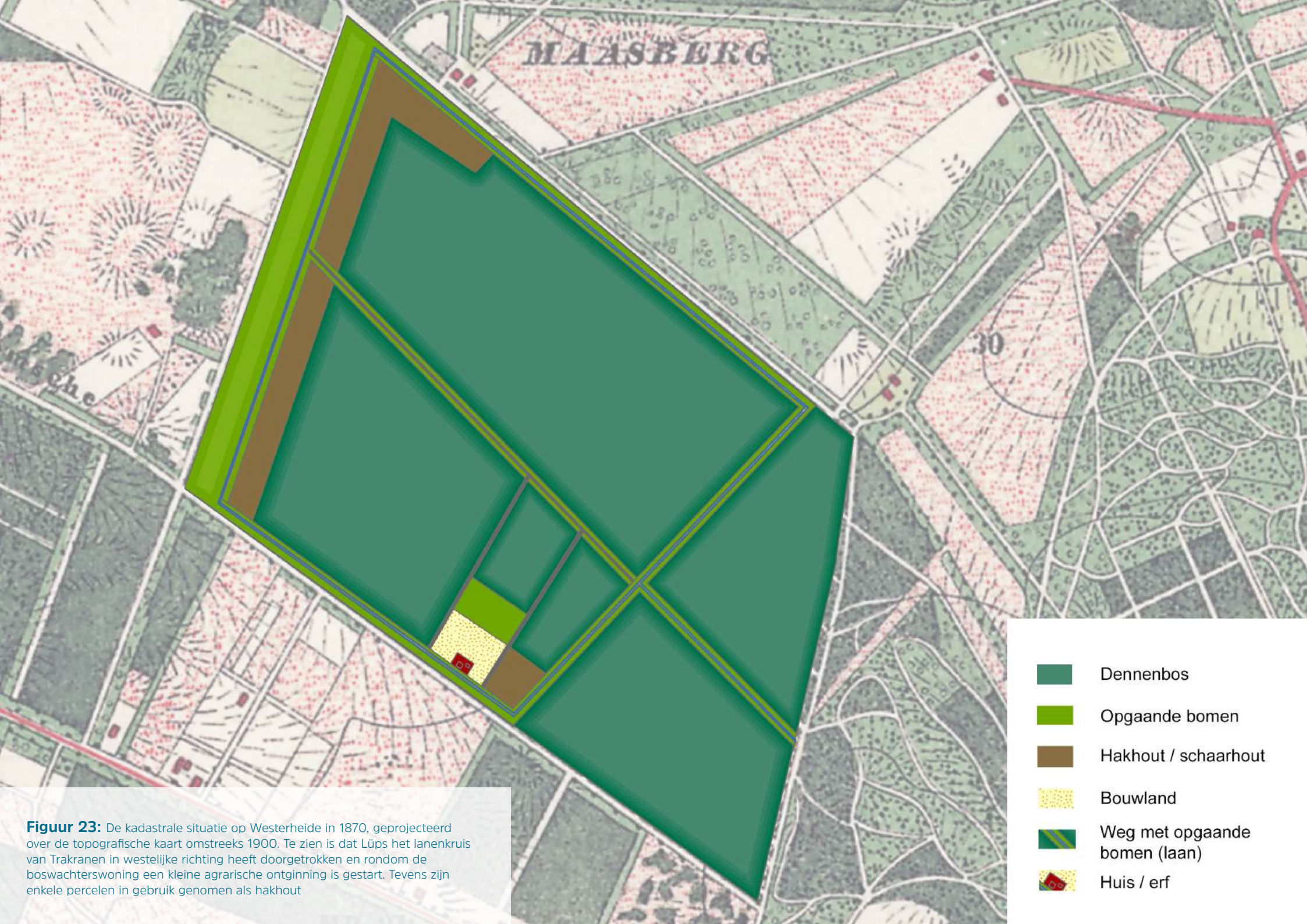
Van de Hoog WelGeb. Freule **BRANTSSEN**

Het rendabele bosgebied van Lüps

Onder leiding van Lüps werd ook de resterende heide op Westerheide ontgonnen. Het merendeel van de heide wordt beplant met dennenbos, al wordt er een klein bouwland direct ten noorden van het boswachtershuis aangelegd, net als een perceel hakhout ten oosten ervan. Ook in het westelijk deel van het voormalige heideveld wordt een strook hakhout aangelegd. Naast wijzigingen in het grondgebruik, voert Lüps ook wijzigingen door bij de ontsluiting van het gebied om zo de houtafvoer uit het gebied te bevorderen. Zo wordt de oost-west georiënteerde laan van Jan Trakanen in westelijke richting doorgetrokken over de gehele breedte van het terrein.⁶² Haaks hierop worden twee onbeplante ontsluitingswegen aangelegd die aan weerszijden van het bouwland richting het boswachtershuis lopen (figuur 23). Enkele jaren later wordt het wegenpatroon in de oudste, oostelijk gelegen bospercelen verdicht, door haaks op de lanen verscheidene ontsluitingswegen aan te leggen.

Na het overlijden van Lüps in 1880 ging Westerheide over op zijn dochter Mathilde Wihelmine Lüps. Volgens het Kadaster woonde ze samen met haar echtgenoot Peter Johann Christian Heinrich Göring in Düsseldorf. In 1899 verkochten zij het landgoed aan Heinrich Theodor Höch, een investeerder en speculant uit München die met name bekend was door zijn investeringen in onroerend goed.⁶³ Opvallend is dat hij in Nederland voornamelijk stukken grond van de familie Lüps opkocht, met name rondom Nijmegen en Groesbeek. Net als zijn voorganger, verbleef Höch tijdens zijn eigendomsperiode in Duitsland en liet hij het beheer van zijn bosbezittingen over aan een opzichter. Voor Westerheide was dit nog altijd Jan Verhoef. Zelfs na de dood van Höch in 1905 bleef Verhoef als opzichter doorgaan met reguliere houtverkopingen vanaf het landgoed.⁶⁴ Uiteindelijk werd Westerheide pas in 1913 te koop aangeboden.⁶⁵

Figuur 22: Houtverkopingsadvertentie van Planken Wambuis in de Arnheemsche courant van 20 februari 1878. Opvallend is dat de bomen van Westerheide hier tevens te koop worden aangeboden

Figuur 23: De kadastrale situatie op Westerheide in 1870, geprojecteerd over de topografische kaart omstreeks 1900. Te zien is dat Lüps het lanenkruis van Trakranen in westelijke richting heeft doorgetrokken en rondom de boswachterswoning een kleine agrarische ontginning is gestart. Tevens zijn enkele percelen in gebruik genomen als hakhout

- Dennenbos
- Opgaande bomen
- Hakhout / schaarhout
- Bouwland
- Weg met opgaande bomen (laan)
- Huis / erf

Figuur 24: Op de topografische kaart omstreeks 1925 zijn de veranderingen door Krull duidelijk te zien. Hoewel Krull een landhuis liet aanleggen, blijft Westerheide een duidelijk functioneel productiebos, met een sterk rationeel padenpatroon

5.3 Van dennenbos naar buitenplaats

De aanleg van het landhuis door Krull

Nadat Herman Petrus Krull het landgoed Westerheide in 1914 kocht, brak een geheel nieuwe periode aan waarbij de eigenaar zelf op het landgoed verbleef.⁶⁶ Zo werd in 1916 opdracht gegeven voor de bouw van een landhuis, een stal en meerdere schuren op het landgoed. Hiervan zijn het bestek en de voorwaarden nog aanwezig in het Gelders Archief en valt onder meer te lezen dat de buitenmuren waren gestuct met portlandcement en het landhuis was bedekt met brandvrij Maasriet.⁶⁷ De oude boswachterswoning bleef bestaan, ondanks dat deze vanaf 1916 niet meer werd bewoond.⁶⁸ Ook werd het landgoed als geheel omheind. Dit blijkt uit een krantenartikel uit 1915, waarin werd vermeld dat twee bandieten over de twee meter hoge omrastering waren geklommen en een reebok hadden gedood.⁶⁹

Bosbouw voert de overhand

Het landgoed zelf bleef nog een sterk functioneel karakter behouden. Geheel in stijl met de op bosbouw gerichte jonge heideontginningen, werd de rationele ontsluiting aan het begin van de twintigste eeuw nog verder geïntensiveerd. Het lanenkruis dat ten tijde van Trakranen en Lüps was aangelegd bleef dienen als hoofdontsluiting, maar haaks daarop werden vele kleine ontginningswegen aangelegd. Ook werden parallel aan de middenlaan enkele oost-west georiënteerde wegen aangelegd. Hierdoor werd de aanwezige bosopstand verdeeld in een raster van bosvakken, waar de opstanden eenvoudig geveld en weggesleept konden worden.⁷⁰ In tegenstelling tot deze verdichting van paden, lijken de ontsluitingswegen in het zuidoostelijke gedeelte van het landgoed grotendeels opgeheven te worden.⁷¹

Figuur 25: Een deel van het slingerpad dat door Canters met name in het noordelijke en oostelijke deel van het landgoed was aangelegd

Op basis van een kaartvergelijking tussen 1880 en 1930 lijkt het alsof de oude grove dennen uit de tijd van Trakranen zijn gekapt door middel van kaalkap, maar de nieuwe aanplant slechts sporadisch aansloeg. Mogelijk hing dit samen met de slechtere ondergrond in dit gebied, dat grotendeels uit arm, grof zand bestond.

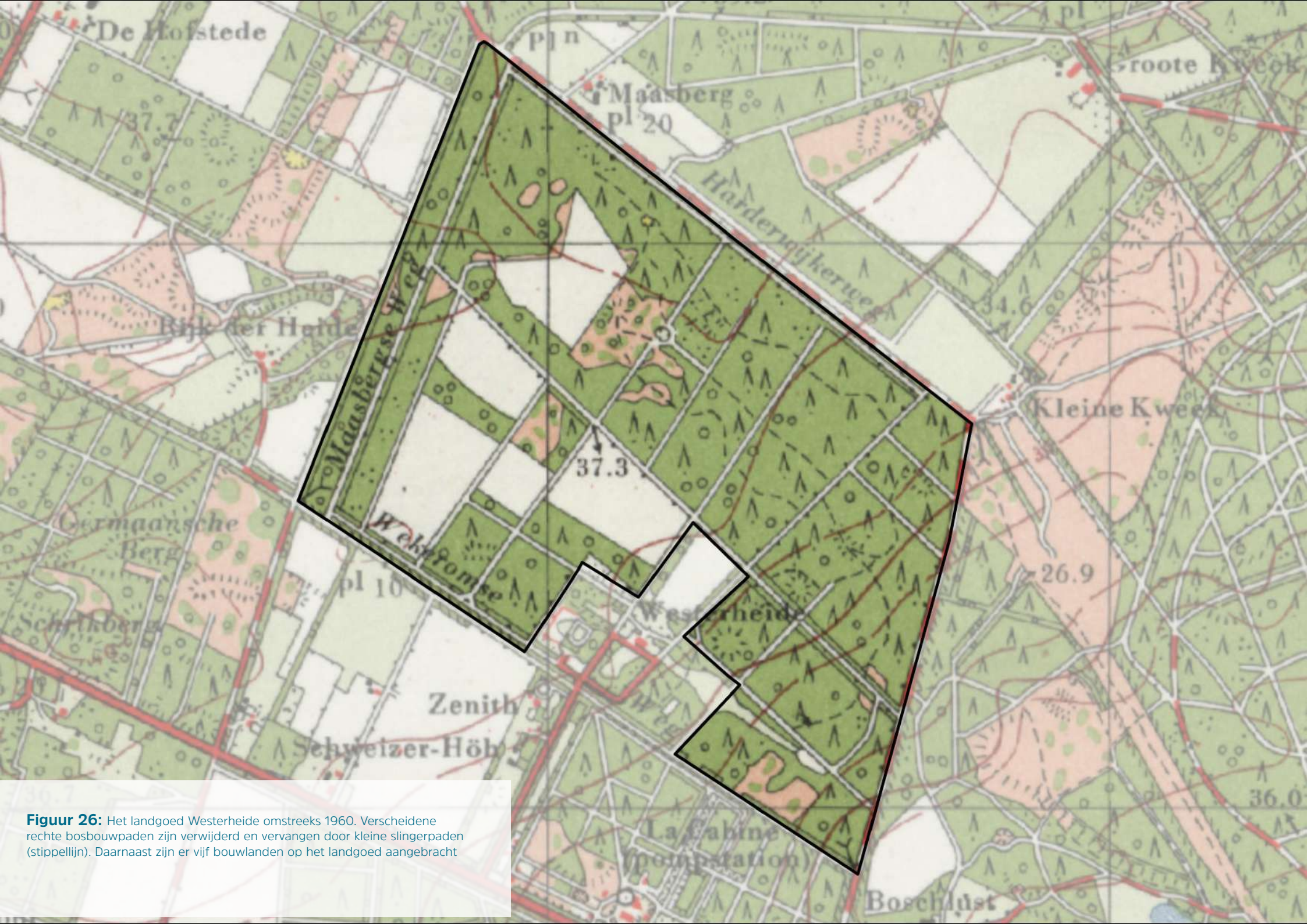
Een grote brand op het landgoed

In 1930 verliet Krull zijn landhuis op Westerheide en verhuisde hij naar Renkum/Oosterbeek, waar hij tevens overleed.⁷² Na zijn dood ging het omheinde landgoed in 1935 over op Johannes Canters. Een van de eerste wijzigingen die Canters doorvoerde, was de aanleg van centrale verwarming op het landgoed. De stookplaats ervan bevond zich in het koetshuis, maar al op de eerste dag na de aansluiting ging het mis. Als gevolg brak er een grote brand uit op het landgoed, waarbij het koetshuis en de nabijgelegen stallen vlam vatten.⁷³ Uiteindelijk konden de stallen inclusief paarden worden gered, maar is het koetshuis nagenoeg geheel uitgebrand.

Van productie naar ontspanning

Op initiatief van Canters werd de omslag van productiebos naar buitenplaats gecontinueerd. Dit komt nog het meest duidelijk naar voren in de padenstructuur op het landgoed (figuur 26). Verspreid over het landgoed verdween bijna de helft van de aanwezige, rechte paden die ten behoeve van de bosbouw waren aangelegd. In het noordelijk en oostelijk deel van het landgoed werden deze paden vervangen door smalle bospaden met een slingerend verloop. Deze verandering is een directe aanwijzing dat Canters het landgoed niet meer zag als een gebied dat vooral zo efficiënt mogelijk benut moest worden, maar waar ontspanning minstens zo belangrijk was.

Naast de padenstructuur is deze omslag ook terug te zien in het grondgebruik. Waar het landgoed voorheen nagenoeg volledig bestond uit bosvakken met grove dennen, is het bosareaal onder Canters met name in het westelijke deel sterk teruggebracht door de aanleg van zes bouwlanden. Ook bestond het resterende bos niet langer uit puur naaldbos, maar werd er een omslag gemaakt naar een meer gemengd bos. Overigens zou naaldbos nog wel de overhand houden en bleven de oude lanen met beuken en Amerikaanse eiken gehandhaafd.⁷⁴ Mogelijk hangt deze omslag naar een meer natuurlijk bos met verspreide bouwlanden samen met de aanwezigheid van een reeënpopulatie. Uit notities voorafgaand aan de aankoop in 1973 van het landgoed door Het Geldersch Landschap blijkt dat Canters jacht uitoefende op het landgoed en wordt het landgoed onder meer geroemd door zijn hoge reeënstand.⁷⁵

Figuur 26: Het landgoed Westerheide omstreeks 1960. Verscheidene rechte bosbouwpaden zijn verwijderd en vervangen door kleine slingerpaden (stippellijn). Daarnaast zijn er vijf bouwlanden op het landgoed aangebracht

Op initiatief van GLK zijn veel van de bouwlanden ten tijde van Canters inmiddels omgevormd naar meer natuurlijke open ruimten, bestaande uit heide en heischraal grasland. In het rustgebied is tevens sprake van opgaande begroeiing veroorzaakt door spontane opslag

6 Westerheide en 't Heidehuis onder GLK

circa 1973-heden

In de vorige hoofdstukken was te lezen dat de gebieden Westerheide en 't Heidehuis al een lange geschiedenis kennen voordat ze in het bezit van GLK kwamen. Hoewel GLK de terreinen nog maar relatief kort in eigendom heeft, zijn er ook in deze periode nieuwe lagen aan het landschap toegevoegd. Dit is voornamelijk het geval op landgoed Westerheide, waar GLK het gebied aan de hand van beheerplannen heeft omgevormd naar een meer natuurlijk landschap. Voor 't Heidehuis, dat pas in 2017 in eigendom is gekomen, ontbreekt een dergelijk beheerplan nog. Dit hoofdstuk richt zich daardoor enkel op de ontwikkelingen binnen het landgoed Westerheide.

6.1 De aankoop van landgoed Westerheide

Al in 1964 werd landgoed Westerheide door toenmalige eigenaar Canters aangeboden aan GLK. Uit een briefwisseling is op te maken dat Canters het gehele landgoed van circa 112 hectare wilde verkopen, inclusief het landhuis, de nabijgelegen boerderijen Schweizer Höh en Westerhoeve en enkele loodsen, plantenkassen en hondenkennel.⁷⁶ Na enig beraad besloot GLK niet in te gaan op dit aanbod. Enkele jaren later, in 1969, werd het landgoed opnieuw voor verkoop ter beschikking gesteld. Ditmaal ging GLK wel akkoord, wat voor een groot gedeelte kwam doordat de mogelijkheid werd geboden om losse stukken van het landgoed aan te kopen. Het bestuur van GLK had geen belangstelling voor de aanwezige bebouwing en bijbehorende erven, maar wel voor het gehele complex van naaldbossen, hakhoutrelicten en open terreinen dat rondom het landhuis lag.⁷⁷ Dit circa 90 hectare grote gebied werd als fraai uitloopgebied voor recreanten gezien en was daarnaast ideaal gesitueerd naast landgoed Warnsborn.

De officiële eigendomsoverdracht volgde in 1970, waarna al snel de eerste krantenartikelen verschenen. Hieruit wordt bekend dat het landgoed destijds voor 70% bestond uit opgaande bossen, 27% uit cultuurgrond, wegen en bermen en 3% uit heide met opslag. Het opgaande bos bestond hoofdzakelijk uit naaldhoutsoorten zoals grove den, douglasspar en lariks (figuur 27).⁷⁸ Het meest bijzondere van het landgoed werd toegeschreven aan de hoge wildstand in de vorm van een reeënpopulatie, dat binnen het omheinde landgoed door middel van wildbeheer op peil werd gehouden.

Het ITBON onderzoek naar de reeënpopulatie

Ook na de overdracht van het landgoed aan GLK was de grote reeënpopulatie een punt van aandacht. Om de populatie te handhaven werd het twee meter hoge wildraster rondom het landgoed in stand gehouden en was GLK voornemens om een gedeelte van de aanwezige bouwlanden om te vormen naar heide, voerakker of wildweide. Het landgoed zou echter ook worden opengesteld voor recreatie en het was de vraag in hoeverre deze wandelrecreatie invloed had op de aanwezige reeënpopulatie. Om hier antwoord op te krijgen werd het Rijksinstituut voor Natuurbeheer ingeschakeld, ook wel bekend als het Instituut voor Toegepast Biologisch Onderzoek in de Natuur (ITBON).

Na voorlegging van de plannen werd besloten om een 2,5 kilometer lange wandelroute over het landgoed aan te leggen, alsmede enkele recreatieve voorzieningen zoals bankjes, prullenbakken en een parkeerplaats. Eind 1971 werd het landgoed vervolgens opengesteld voor wandelrecreatie, waarbij de wandelaars het landgoed enkel via de aangegeven wandelroute mochten betreden.

	Loofbos		Wildakker		Amerikaanse eikenlaan
	Naaldbos		Kapvlakte		Beukenlaan
	Bouwland		Terrein met overige bestemming		Berkensingel
	Heide				Begrenzing Westerheide

Figuur 27: Het grondgebruik op landgoed Westerheide kort na aankoop door GLK (gebaseerd op kaart uit beheerplan Westerheide 1974-1984)

Figuur 28: De openstelling van het landgoed ging gepaard met een verplichte wandelroute, die werd gemarkeerd met witte paaltjes

Het onderzoek van ITBON zou daarna nog enkele jaren voortduren. Door de aanwezigheid van het wildraaster was er geen natuurlijke uitwisseling met andere populaties mogelijk en kon door middel van veldwaarnemingen duidelijk worden geregistreerd hoe de reeënpopulatie zich ontwikkelde en gedroeg. Ook werd bekeken in hoeverre dit gedrag werd verstoord door de toenemende wandelrecreatie.⁷⁹ Enkele reeën hadden een bijzondere donkere tot zwarte vacht, wat mogelijk tot meer bezoekers zou leiden. Het onderzoek zou in totaal vier jaar in beslag nemen, waarna op basis van de verkregen gegevens concrete beheeradviezen gegeven konden worden.

6.2 Een optimaal reeënbiotoop

Aan het eind van het onderzoek concludeerde het ITBON dat er een sterk verband lag tussen het aantal bezoekers op het landgoed en het aantal waargenomen reeën.⁸⁰ Toch hoefde de wandelrecreatie niet per se nadelig te zijn op de reeënpopulatie. Uit de analyse van het aanwezige biotoop bleek namelijk dat er in 1974 plek was voor een natuurlijke populatie van 'slechts' acht reeën, in tegenstelling tot het daadwerkelijke aantal van vijftien waargenomen individuen gedurende het onderzoek. Voor een groot deel had dit te maken met het schaarse voedselaanbod en het ontbreken van voldoende dekking.⁸¹

Figuur 29: Het meest oostelijk gelegen bouwland is momenteel nog in gebruik als voerakker. In de jaren '70 en '80 gold dit landschapsbeeld voor alle bouwlanden op het landgoed

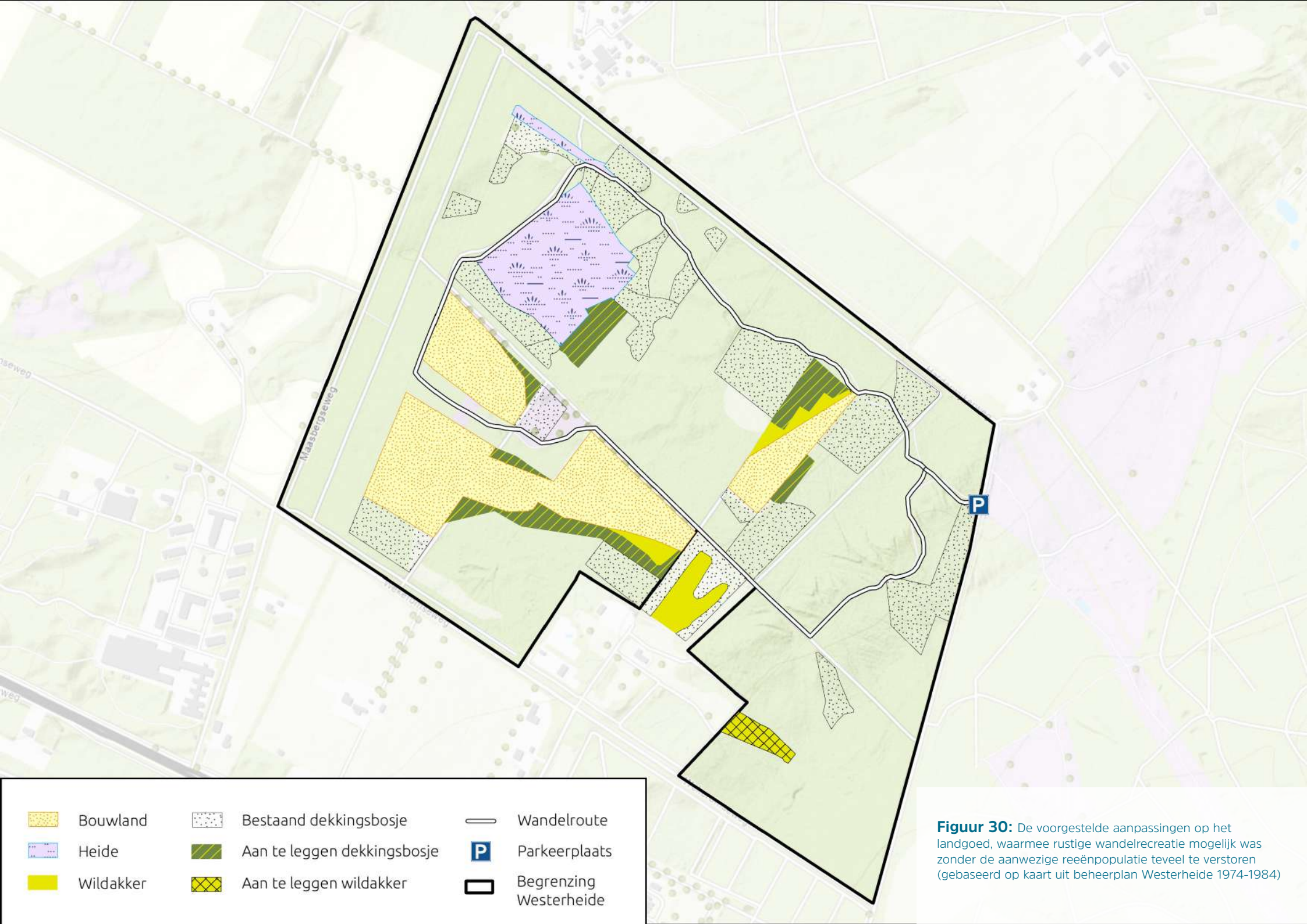
Door het hoge percentage aan naaldbout waren de reeën voor het voedsel vooral afhankelijk van de bouwlanden en aangelegde voerakkers. Hier was de dekking echter gering, waardoor de reeën daar sneller werden opgeschrikt door wandelaars en op de vlucht sloegen. Door het aanleggen van extra dekkingsbosjes langs voederlocaties en deze voederlocaties iets uit te breiden kon niet alleen de natuurlijke populatiedruk worden vergroot, maar zou de verstoring door wandelrecreatie tevens nauwelijks van invloed zijn.

De adviezen van het ITBON-onderzoek werden door GLK ter harte genomen en vertaald naar een concreet beheerplan voor een periode van 10 jaar. Het uitgangspunt was om een zo goed mogelijk biotoop voor het reewild te creëren, waarbij overige doelstellingen van ondergeschikt belang waren. Hierbij gold wel dat de belangrijkste karakteristieken van het landgoed, te weten de open ruimten in de vorm van heide en bouwland, de rechte lanen en de afwisseling van boomsoorten, in stand gehouden dienden te worden.⁸²

De aanleg van dekkingsbosjes langs de akkers

Uit het onderzoek van ITBON bleek dat met name het oostelijk deel van het landgoed een zeer gering voedselaanbod voor het reewild had. In het beheerplan werd daardoor een deel van de bosopstand omgevormd tot een wildakker. Doordat het voedselaanbod vooral in de winter minimaal was, werden de wildakkers ingezaaid met gewassen die in de wintervoeding voorzagen, zoals topinamboer, voerdermergkool en lupinen. Naast de voeding van de wildakkers werden ook de landbouwgronden gezien als voedingsbron voor de reeën mits deze vroegtijdig werden ingezaaid met wintergranen. Het ontbreken van voldoende dekkingsmogelijkheid werd aangepakt door langs de akkers nieuwe dekkingsbosjes aan te leggen (figuur 18). Deze bosjes bestonden uit een menging van naald- en loofbomen, met een ondergroei van bes- en vruchtdragende struiken zoals lijsterbes, braam, meidoorn en vlier.⁸³ Hierdoor konden deze bosjes tevens worden gezien als aanvulling op het voedselaanbod. In de bosopstanden met naaldbout werd daarnaast een korte dunningscyclus aangehouden, zodat deze opstanden voor een groot deel uit jonge bomen zouden bestaan en daarmee de dekkingsmogelijkheid werd vergroot.

Met al deze beheeringrepen kon de aanwezige wandelrecreatie gehandhaafd blijven, al werd er in het beheerplan extra op gehamerd dat een toename van de recreatiedruk niet gewenst is en de wandelaars het landgoed enkel via de wandelroute konden bezoeken. Het landgoed was op de eerste plaats het leefgebied van de ree en moest daardoor voldoende rustig blijven. Het creëren van een optimaal reeënbiotoop met voldoende rust en afwisseling in vegetatiestructuur bood daarnaast kansen voor tal van andere diersoorten om zich te vestigen. Zo was de das jarenlang een vaste bewoner van het landgoed en was de bosrijke omgeving een belangrijk leefgebied voor onder andere spechten, bosuilen en sperwers.

	Bouwland		Bestaand dekkingsbosje		Wandelroute
	Heide		Aan te leggen dekkingsbosje		Parkeerplaats
	Wildakker		Aan te leggen wildakker		Begrenzing Westerheide

Figuur 30: De voorgestelde aanpassingen op het landgoed, waarmee rustige wandelrecreatie mogelijk was zonder de aanwezige reeënpopulatie teveel te verstoren (gebaseerd op kaart uit beheerplan Westerheide 1974-1984)

6.3 De omvorming naar een nagenoeg natuurlijk gebied

Aan het eind van de looptijd van het beheerplan, omstreeks 1985, trad er een verschuiving op binnen de beheeropvattingen. In plaats van zich enkel te richten op de instandhouding van de reeënpopulatie, werd geprobeerd om van Westerheide een zo natuurlijk mogelijk gebied te creëren. De aanwezigheid van bouwlanden en wildakkers met voedergewassen en granen pasten niet in deze visie. De akkers werden daarom verschaald en door middel van het inbrengen van heidemaaisel omgevormd tot heischraal grasland of heide.⁸⁴ Gelijktijdig werden voorzieningen getroffen voor andere diersoorten, zoals het aanleggen van een tweetal poelen tussen 1985 en 1993, ten behoeve van amfibieën, libellen en de ringslang.⁸⁵ Naast het versterken van de aanwezige amfibieën en reptielenpopulatie op het landgoed zelf, konden de poelen tevens dienen als stepping stone voor populaties uit de omliggende landgoederen Warnsborn en Vijverberg.

Om de heidevelden en om te vormen akkers open te houden, werd gekozen voor een natuurlijke beheervorm door middel van begrazing met vier IJslandse ponies. In tegenstelling tot maaien en afvoeren werd op deze manier een meer gevarieerde vegetatie met meer gradiëntverschillen gecreëerd.⁸⁶

Het verdwijnen van het wildraster: de Eindeloze Veluwe

Al die tijd was landgoed Westerheide in de planvorming nog een sterk afgebakend terrein, waar het wildraster met draden zelfs een duidelijke fysieke barrière vormde. Westerheide was hier niet de enige in, veel natuurterreinen op de Veluwe werden door middel van wildrasters, eigendomshekken of infrastructuur van elkaar afgescheiden. De provincie Gelderland kwam eind jaren '90 met een beleidsdocument om eens over deze hekken heen te kijken naar de ecologische samenhang tussen de verschillende gebieden en hun omgeving. Op die manier konden potentiële kwaliteitskernen met elkaar worden verbonden en versterkt.⁸⁷ Hoewel dit document in eerste instantie enkel als globale visie gold, werd dit daadkrachtig opgepakt door de verschillende terreinbeheerders, waaronder GLK. In 1998 presenteerden zij hun meer uitgewerkte visie 'Eindeloze Veluwe', met als speerpunten onder andere een bestuurlijke samenwerking en het opheffen van allerlei barrières veroorzaakt door rasters, wegen en spoorlijnen.

Deze visie is vervolgens weer vertaald in de provinciale beleidsnota Veluwe2010.⁸⁸ Het inpassen van de gezamenlijke beheervisie zorgde er onder meer voor het twee meter hoge wildraster rondom Westerheide werd weggehaald. Hierdoor ontstond meer ruimte voor het aanwezige wild en konden de dieren een meer natuurlijke gedragspatroon vertonen.⁸⁹

Een integrale schapenbegrazing

Ondertussen bleef het beheer van de heidevelden een zorgpunt. De toename van stikstofdepositie uit de lucht zorgde ervoor dat de heideterreinen in Westerheide en omliggende gebieden begonnen te vergrassen. Zowel op Westerheide als op Warnsborn namen grassen als Pijpenstrootje en Bochtige smele sterk in aantal toe, ten koste van kenmerkende heidesoorten als Struikheide en Kruipbrem.⁹⁰ Op een deel van de heideterreinen was de begrazing met paarden nog aanwezig, andere delen werden periodiek geplagd en gemaaid. Vooral deze laatste beheervorm paste niet meer in het meer natuurlijke beheer dat GLK wilde nastreven. Een extensieve jaarrond begrazing was dan beter geschikt. Het opvoeren en continueren van de begrazing met paarden was een mogelijkheid. Door meerdere incidenten tussen recreanten en vee binnen dezelfde ruimte had GLK in de loop van de jaren 90 echter besloten om mens en vee (met name paarden en koeien) niet meer te combineren. Een begrazing met een schaapskudde behoorde wel tot de mogelijkheden en was vanuit cultuurhistorisch oogpunt interessant. Naast dat dit overeenkwam met het historische heidebeheer, kon de schaapskudde bestaan uit Veluwse heideschapen, een gebiedseigen, maar inmiddels zeldzaam, ras.

Het plan was om tot een aaneengesloten, extensief begraasd heideterrein te komen, waarbij de schaapskudde in de zomer en lente op Warnsborn zou grazen en in de winter op landgoed Westerheide.⁹¹ In plaats van het hoge wildraster rondom het landgoed werd in 2002 een nieuw, laag raster rondom de bouwlanden en heideterreinen aangelegd.⁹² Hierdoor konden de schapen in de wintermaanden vrijuit in deze terreinen grazen. Op het zuidwestelijke bouwland, dat inmiddels is omgevormd naar weide, werd in 2005 een schaapskooi gebouwd, die plek gaf voor circa vijftig schapen.⁹³ Hoewel er op landgoed Westerheide nooit eerder een schaapskooi heeft gestaan, past het beeld en de schaapskudde wel bij het vroegere gebruik van het gebied als extensief heideterrein. De schaapskooi zelf is traditioneel van opzet, met een rieten kap en een houten bovenbouw gemaakt van hout afkomstig uit de omliggende natuurgebieden.

De omvorming van een rustig reeënbiotoop naar een meer integraal natuurgebied met schaapskudde had verder tot gevolg dat er meer mogelijkheden waren om het recreatief gebruik op het landgoed uit te breiden. Om 'wild' parkeren bij het nabijgelegen pompstation te voorkomen, werd in 2002 een eenvoudige parkeervoorziening voor 8 tot 10 auto's aangelegd op de hoek van de Harderwijkerweg en Wekeromseweg.⁹⁴ Ook waren de recreanten niet meer verplicht om zich te houden aan de wandelroute, maar werden nagenoeg alle paden op het landgoed vrij toegankelijk. Een uitzondering hierop ligt in het noordwestelijke deel van het landgoed, dat is aangewezen als rustgebied voor het wild.

Figuur 31: De in 2005 geplaatste schaapskooi op het meest zuidwestelijke bouwland

Noten

- ¹ Stouthamer et al., 2020 pp. 157-167
- ² Stiboka, 1975 p. 35
- ³ Stiboka, 1975 pp. 33-36
- ⁴ Kooijmans, 2018 p.58; GA tg. 2000 inv. 4613
- ⁵ Stouthamer et al., 2020 pp. 191-217
- ⁶ Stiboka, 1975 pp. 37-41; Stouthamer et al., 2020 p. 204
- ⁷ Boshoven et al., 2008 pp. 17-32
- ⁸ Boshoven et al., 2008 pp. 20-21; Neefjes & Bleumink, 2021 p. 49
- ⁹ Houkes & Mitteldorp, 1996 p. 23
- ¹⁰ Boshoven et al., 2008 pp. 20-21
- ¹¹ Boshoven et al., 2008 p. 21
- ¹² Neefjes & Bleumink, 2021 pp. 49-51
- ¹³ Houkes & Mitteldorp, 1996 p. 24
- ¹⁴ Archis, objectnr 1003158; Archis, objectnr 1007312
- ¹⁵ Boshoven et al., 2008 pp. 21-22; Houkes & Mitteldorp, 1996 pp. 23-24, 44-47
- ¹⁶ Houkes & Mitteldorp, 1996 p. 42, 51
- ¹⁷ Houkes & Mitteldorp, 1996 p. 24
- ¹⁸ Archis, objectnr 1067854
- ¹⁹ Boshoven et al., 2008 pp. 21-22; Houkes & Mitteldorp, 1996 pp. 23-26
- ²⁰ Neefjes & Bleumink, 2021 p. 88
- ²¹ Petersen, 2002 pp. 158-160
- ²² GA, tg. 2000 inv. 4613
- ²³ Petersen, 2002 pp. 158-160
- ²⁴ Storms-Smeets, 2021 pp. 37-39
- ²⁵ Derks et al., 2020 pp. 7-9
- ²⁶ Derks et al., 2020 pp. 7-10
- ²⁷ Derks et al., 2020 pp. 10-14
- ²⁸ Holwerda & de Boer, 2021 pp. 19-22; GA, tg. 1506 inv. 7835
- ²⁹ Holwerda & de Boer, 2021 pp. 19-25
- ³⁰ Frederiks, 2002 p. 11
- ³¹ Roosendaal, 2005
- ³² Van Oosten Slingeland, 1979 pp. 64-68
- ³³ Zie hiervoor de kadastrale minuutplannen van gemeente Arnhem, sectie H1 en I1, alsmede de bijbehorende OAT
- ³⁴ GA, tg. 1506 inv. 7618
- ³⁵ Van Oosten Slingeland, 1979 p. 65
- ³⁶ Derks et al., 2020 pp. 22-28; Holwerda & de Boer, 2021 pp. 65-71
- ³⁷ Derks et al., 2020 pp. 22-36
- ³⁸ GA, tg. 0440 inv. 12, 15
- ³⁹ Derks et al., 2020 p. 31
- ⁴⁰ Kadaster archiefviewer, leggerartikel 7966
- ⁴¹ Aardweg & Hüllstrung, 1938 p. 1486
- ⁴² Kadaster archiefviewer, leggerartikel 8573
- ⁴³ Thomas, 2014 p. 105; GA, tg. 1700 inv. 3404-0022a
- ⁴⁴ GA, tg. 1700 inv. 3404-0022a
- ⁴⁵ GA, tg. 1700 inv. 3404-0152; Anonymus(A), ongepubliceerd
- ⁴⁶ Kadaster archiefviewer, AHM01-I-99
- ⁴⁷ Anonymus, ongepubliceerd
- ⁴⁸ Anonymus, 2004
- ⁴⁹ Holwerda & de Boer, 2021 pp. 62-63
- ⁵⁰ Holwerda & de Boer, 2021 p. 65; Algemeen Handelsblad 10-12-1850; GA, tg. 1506 inv. 7618; GA, tg. 0168 inv. 6783 an. 242
- ⁵¹ Holwerda & de Boer, 2021 p. 65
- ⁵² Kadaster archiefviewer, hulpkaart AHM01-H-12; Kadaster archiefviewer, hulpkaart AHM01-H-13
- ⁵³ Arnhemsche courant 19-10-1907. De enige beuken en Amerikaanse eiken bevonden zich langs de lanen
- ⁵⁴ GA, tg. 0168 inv. 6783 an. 159
- ⁵⁵ Kadaster archiefviewer, hulpkaart AHM01-H-24
- ⁵⁶ Opregte Haarlemsche courant 09-08-1867

⁵⁷ Mondelinge mededeling familie Lüps, Erfgoed Rheden (<https://www.youtube.com/watch?v=vzBQKR5tPjC>; Blok et al., 2023 pp. 178-180)

⁵⁸ Blok et al., 2023 pp. 35-38

⁵⁹ Arnhemsche courant, edities 10-2-1868, 19-2-1873, 12-2-1877 en 20-2-1878

⁶⁰ Zie bijvoorbeeld Arnhemsche courant, edities 10-2-1868 en 19-2-1873

⁶¹ GA, tg. 0207 inv. 5317.04, akte 207; GA, tg. 0207 inv. 3407.24, akte 13

⁶² Kadaster archiefviewer, hulpkaart AHM01-H-33

⁶³ Bellinger & Regler-Bellinger, 2012 pp. 368-374

⁶⁴ Arnhemsche courant 19-10-1907

⁶⁵ Algemeen Handelsblad 01-11-1913

⁶⁶ Kadaster archiefviewer, leggerartikel 8513 en 11632

⁶⁷ GA, tg. 2862 inv. 1.1.4.3.1.1 an. 28-29

⁶⁸ GA, tg. 0207A inv. 8067.5 an. 677; GA, tg. 0207A inv. 8070.06 an. 911

⁶⁹ Arnhemsche courant 4-6-1915

⁷⁰ Van den Berg, 2022 pp. 34-35

⁷¹ Zie topografische kaarten omstreeks 1920 en 1930

⁷² GA, tg. 1709 inv. K-1901-2000, a.nr. Krull

⁷³ Arnhemsche courant 22-10-1937; De Maasbode 22-10-1937

⁷⁴ Eising et al., 1974 p. 11

⁷⁵ Notitie algemeen bestuur GLK 30-9-1969; aantekening Landgoed Westerheide, ongedateerd, archief GLK

⁷⁶ Briefwisseling makelaar D. Hogenbirk en GLK, 27-5-1964, archief GLK

⁷⁷ Notitie D.G.J. Buurman 5-6-1964 en 10-9-1969, archief GLK

⁷⁸ Arnhemsche courant 14-8-1970

⁷⁹ Notitie landgoed Westerheide, ongedateerd, archief GLK; ITBON, 1974 pp. 2-3

⁸⁰ ITBON, 1974 pp. 28-29

⁸¹ ITBON, 1974 pp. 35-36

⁸² Eising et al., 1974 p. 11

⁸³ Eising et al., 1974 pp. 13-14

⁸⁴ Mondelinge mededeling B. de Jong, boswachter GLK

⁸⁵ Dansen & Roozen, 1994 p. 39

⁸⁶ Zengerink, 1986 p. 4

⁸⁷ Ronden & Vreugdenhil, 1999

⁸⁸ Lensink & Spek, 2005

⁸⁹ Lensink & Spek, 2005 p. 3

⁹⁰ GLK, 2001 planonderbouwing OBN

⁹¹ GLK, 2001 planonderbouwing OBN

⁹² Zie werkkaarten project begrazingsraster Westerheide en Warnsborn, archief GLK

⁹³ Persbericht GLK, 23-6-2005

⁹⁴ Briefwisseling GLK en gemeente Arnhem 18-11-2002, archief GLK

Geraadpleegde literatuur en bronnen

Aardweg, H.P. van den. & Hüllstrung, J.P.J.C., 1938. *Persoonlijkheden in het koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld.* Amsterdam: Van Holkema & Warendorf.

Anonymous, ongepubliceerd. *Duitse zwembaden in Schaarsbergen.*

Anonymous, 2004. *Van Zypendaal tot Kemperheide: Kemperbergerweg.* In: Dorpskrant Schaarsbergen (2004), nr. 136 p. 9-10

Bellinger, G.J. & Regler-Bellinger, B., 2012. *Schwabings Ainmillerstrasse und ihre bedeutendsten Anwohner, Ein repräsentatives Beispiel der Münchner Stadtgeschichte von 1888 bis heute.* Norderstedt

Blok, E.M.J., Fokkema, L.M., & Dam, C.H.P.M. van, 2023. *Tuinhistorische analyse en waardenstelling Kasteel Biljoen te Velp.* Wageningen.

Boshoven, E.H., Buesink, A., Krekelbergh, N.J. & Tebbens, L.A., 2008 *ARCHEOLOGISCHE VERWACHTINGSKAART ARNHEM-NOORD.* Deventer: BAAC bv.

Dansen, K. & Roozen, T., 1994 *Gids voor de terreinen van de Stichting Het Geldersch Landschap, Stichting Het Geldersch Landschap, Arnhem*

Eising, J., Heringa, R. & Hinnen, A., 1974 „Westerheide“ – beheersplan 1974-1984. Arnhem, studiegroep H.B.C.S.

Frederiks, F., 2002 *Schaarsbergen. Van Zypendaal tot Kemperheide.* Dorpsraad Schaarsbergen, Schaarsbergen

Holwerda, J. & Boer, K. de, 2021. *Lichtenbeek en Vijverberg, Cultuurhistorische analyse & waardstelling.* Elst.

Houkes, M.J. & Mittendorp, D. 1996 *Onderzoek naar relaties in de verspreiding van grafheuvels uit het laat-neolithicum en de bronstijd in het kaartgebied Arnhem-Renkum, kaartblad 40a noordelijk deel.* A.W.N.

Kooijmans, L.P., 2018 *Grafheuvels bij Arnhem. Opgravingen op het landgoed Warnsborn 1947-'48.* IN: *Palaeohistoria. Acta et communicationes instituti archaeologici universitatis Groninganae* 59/60 (2017/2018)

Lensink, R. & Spek, G.J., 2005 *Grofwild op een Eindeloze Veluwe* In: *Vakblad Natuur, Bos en Landschap*

Neefjes, J. & Bleumink, H., 2021 *De Veluwe: Veluwemassief, Oude Zuiderzeekust, Gelderse Vallei, IJsselvallei, Veluwezoom; Landschapsbiografie van Nederlands grootste natuurgebied.* Uitgeverij Blauwdruk, Wageningen

Oosten Slingeland, J.F. van, 1979. *Geschiedenis van de heidebebossing.* In: *Nederlands bosbouw tijdschrift* 51 (3) pp. 64-68

Petersen, J.W., 2002. *REIZEN IS TOL BETALEN.* Aalten: Uitgeverij Fagus.

Ronden, M. & Vreugdenhil, B., 1999. *Op de grote stille heide....* In: *Nederlands Bosbouw Tijdschrift* (1999) p.102-105

Roosendaal, J. 2005. *Staatsregeling voor het Bataafsche volk 1798. De eerste Grondwet van Nederland.* Uitgeverij Vantilt, Nijmegen

Stichting voor Bodemkartering [StiBoKa] 1975. *Bodemkaart van Nederland; Blad 40 West Arnhem Blad 40 Oost Arnhem.* Wageningen

Storms-Smeets, E., 2021. *De sociale geografie van het buitenplaatsland-schap Gelders Arcadië.* In: *Bulletin KNOB*, 120 (4) pp. 33-46.

Stouthamer, E., Cohen, K.M. & Hoek, W.Z., 2020. *De vorming van het land.* Utrecht: Perspectief Uitgevers.

Thomas, H., 2014. *Architectuur als beschavingsideaal – Het beziend modernisme van A.H. Wegerif.*

Van den Berg, E., 2022. *Landschapsbiografie van Landgoed Petrea.* Cultuurland Advies, Wapenveld

Zengerink, M, 1986. *Begrazing op de Westerheide,* M.B.C.S. Velp

Archiefstukken

Gelders Archief (GA)

Toegangsnummer 0168 Notariële Archieven 1811-1925

Inventarisnummer 6783 Otterlo, geboorteregister. Aktenrs 159, 242

Toegangsnummer 0207 Burgerlijke stand Gelderland, dubbelen

Inventarisnummer 3407.24 Otterlo, geboorteregister. Aktenr 13

Inventarisnummer 5317.04 Ede, geboorteregister. Aktenr 207

Inventarisnummer 8067.5 Ede, geboorteregister. Aktenr 677

Inventarisnummer 8070.06 Ede, geboorteregister. Aktenr 911

Toegangsnummer 0440 Huis Warnsborn

Inventarisnummer 12 Stukken betreffende het beheer van Warnsborn ten tijde van de heeren De Bruyn, 1858

Inventarisnummer 15 Inventaris van de papieren, die met de verkoop van Warnsborn zijn overgegeven aan de heeren De Bruyn, 1841

Toegangsnummer 1700 (Ver-)bouwtekeningen en hinderwetvergunningen Gemeente Arnhem

Inventarisnummer 3404-0022a Landhuis, 08-02-1918

Inventarisnummer 3404-0152 Houten landhuis, 18-05-1921

Toegangsnummer 1709 Bevolkingsregister Gemeente Renkum (reconstructie)

Inventarisnummer K-1901-2000 Aktenr Krull, H.P.

Toegangsnummer 2000 Oud archief Arnhem

Inventarisnummer 4613 Stukken betreffende het vaststellen van de limietscheidingen tusschen het schependom Arnhem en het richteramtb Veluwezoom

Toegangsnummer 2862 Familie De Geest en aanverwante families Stoeller en Fortmeijer

Inventarisnummer 28 Bestek voor de bouw van een landhuis en een boerderij op het landgoed Westerheide aan de Amsterdamseweg te Arnhem, in opdracht van Dr. H.P. Krull, 1916

Inventarisnummer 29 Bestek voor de bouw van een rijtuigloods met paardenstal op Westerheide aan de Amsterdamseweg te Arnhem, in opdracht van Dr. H.P. Krull, 1916

Archief Geldersch Landschap

Westerheide

Notitie landgoed Westerheide, ongedateerd

Briefwisseling makelaar D. Hogenbirk en GLK, 27-5-1964

Notitie D.G.J. Buurman 5-6-1964

Notitie D.G.J. Buurman 10-9-1969

Notitie algemeen bestuur GLK 30-9-1969

Rapport ITBON 1974

Planonderbouwing OBN 2001

Werkkaarten project begrazingsraster, 2002

Briefwisseling GLK en gemeente Arnhem 18-11-2002

Deel B: Inventarisatie en waardering cultuurhistorische elementen

De ontwikkelingsgeschiedenis van de landgoederen Westerheide en 't Heidehuis heeft duidelijke sporen achtergelaten in het huidige landschap. Voor de gemiddelde bezoeker zal het echter lastig zijn om deze cultuurhistorische sporen als zodanig te herkennen, helemaal nu het gebied naadloos aansluit op de omliggende heidebebossingen. In dit onderdeel worden de aanwezige cultuurhistorische elementen per landgoed in kaart gebracht en behandeld volgens de globale ontstaansgeschiedenis ervan.

Alle cultuurhistorische en landschappelijke elementen zijn van waarde, maar niet alles is even waardevol. Daarom is het wenselijk om de waarde van deze elementen vast te stellen. Een dergelijke waardering vormt de basis voor het maken van afgewogen keuzes bij het beheer van de terreinen en toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen. Voor het waarderen van de cultuurhistorische elementen wordt gebruik gemaakt van een wetenschappelijke waarderingsmethodiek, op basis van de waarderingscriteria ensemblewaarde, kenmerkendheid, gaafheid en zeldzaamheid. De uitgevoerde GIS-inventarisatie vormt hiervoor de basis. In overleg met GLK is in dit onderzoek geen gebruik gemaakt van een puntensysteem, maar is de waardering uitgevoerd op basis van expert judgement. Voor ieder element wordt kort beschreven wat de cultuurhistorische waarde ervan is, en in sommige gevallen hoe deze versterkt of hersteld kan worden. Daarbij is het belangrijk om te vermelden dat het hier om een bureaustudie met controlerend veldwerk gaat. Niet alle elementen zijn individueel in het veld bekeken. Daarom kan over de gaafheid van de unieke elementen niet altijd uitspraak gedaan worden.

Waarderingcriteria

Ensemblewaarde:

De aanwezigheid van de landschappelijke omgeving waarin of waarmee de cultuurhistorische structuren en elementen tot stand zijn gekomen. Hierbij wordt bijvoorbeeld gekeken in hoeverre de context waarin het element is aangelegd nog aanwezig zijn in het huidige landschap. Een gave ontginning met omwalde bouwlanden kent een hogere ensemblewaarde dan een enkele laan dat nu doodloopt in een bosperceel.

Kenmerkendheid:

De mate waarin het element kenmerkend is geweest voor de wordingsgeschiedenis van het landschap waarin het voorkomt. Karrensporen zijn bijvoorbeeld erg kenmerkend voor voormalige heideterreinen, terwijl een gemeentegrens niet aan een specifiek terrein is gebonden.

Gaafheid:

De huidige staat van het element ten opzichte van de beginsituatie. Een nog duidelijk zichtbare laan langs een bestaand pad scoort hierbij hoger dan een oude laan buiten de paden, waarvan nog enkele bomen resteren.

Zeldzaamheid:

Actuele mate van voorkomen van een het element in de regio of heel Nederland. In dit criterium speelt ook ouderdom een rol. Sporen die eeuwenlang bewaard zijn gebleven scoren hierbij hoger dan relatief recente objecten.

Landgoed Westerheide

Landgoed Westerheide kan in het kort worden ingedeeld in vier afzonderlijke tijdsperiodes, waarbij elke tijdsperiode een duidelijke laag aan het landschap heeft toegevoegd. Dit zijn het landschap vóór de bebossingen (tot circa 1850), de eerste bebossingen van Trakanen (1850-1865), de uitbreidingen onder Lüps (1865-1915) en het parkbos van Krull en Canters (1915-heden).

Het landschap vóór de bebossingen (tot ca. 1850)

Cultuurhistorische relictten

Bundels karrensporen

Veronderstelde grafheuvels
(Erfgoed gezocht)

Aardkundige relictten

Dekzandrug/ paraboolduin

Achtergrond

Wegenpatroon omstreeks 1850

Heide omstreeks 1850

Het landschap vóór de bebossingen (tot ca. 1850)

In deze periode maakte Westerheide nog deel uit van de uitgestrekte heidevelden die tot het schependom Arnhem werden gerekend. Het gebied was nog relatief onbewerkt en onbewoond en stond nagenoeg geheel in het teken van de agrarische samenleving, die de heide gebruikte voor de schapenbeweiding en het steken van plaggen. Mensen uit de verdere omgeving gebruikten het gebied enkel als doorgangsgebied. Uit deze periode vóór 1850 zijn, naast het natuurlijke landschap, nog twee elementen zichtbaar. Dit zijn bundels van karrensporen en enkele veronderstelde grafheuvels.

Karrensporen

De karrensporen die in het terrein liggen zijn relictten van vroegere zandwegen die over de heide liepen. Ze werden veelvuldig gebruikt door lokale boeren om met hun schapen naar de heide te trekken of om met karren heideplaggen te halen. Daarnaast maakte het gebied onderdeel uit van enkele doorgaande routes naar specifieke grotere steden, zoals Amsterdam en Harderwijk. Ook de brede Hessenweg, die van oost naar west dwars door het terrein liep, is één van zo'n veelgebruikte handelsroute. Doordat de paden tijdens slechte weersomstandigheden gemakkelijk verslechterden en men niet vast wilde blijven zitten met zijn kar, werd er naar de randen van het bestaande pad uitgeweken. Hierdoor zijn in de loop der tijd meerdere sporen naast het oorspronkelijke pad uitgesleten, wat heeft geresulteerd in een bundel aan verscheidene karrensporen.

De karrensporen in het terrein komen grotendeels overeen met de zandpaden die op de kadastrale kaart van 1832 zijn ingetekend, al zijn niet van elk pad nog restanten over. Aan de oostkant van het terrein zijn de sporen door het mulle zand diep ingesleten en nog zeer markant in het landschap aanwezig. Deze weg komt echter niet direct terug op de kadastrale kaart of latere topografische kaarten. Waarschijnlijk betreft het een voorloper van de huidige Wekeromseweg.

Waardering: Gemiddeld tot zeer hoog. De karrensporen kunnen worden gezien als de voorlopers van de huidige wegen zoals de Wekeromseweg en de Harderwijkerweg. Met name in het oostelijk deel van Westerheide zijn de karrensporen in het mulle zand erg diep ingesleten, waardoor ze zeer kenmerkende sporen in het landschap hebben achtergelaten. Ook in de omgeving van de huidige schaapskooi liggen enkele diep ingesleten karrensporen. Bij de meeste karrensporen in het westen en middendeel van het landgoed zijn de sporen minder prominent aanwezig en zijn ze enkel via het AHN nog te achterhalen. Deze karrensporen krijgen vanwege hun geringe zichtbaarheid een lagere waardering.

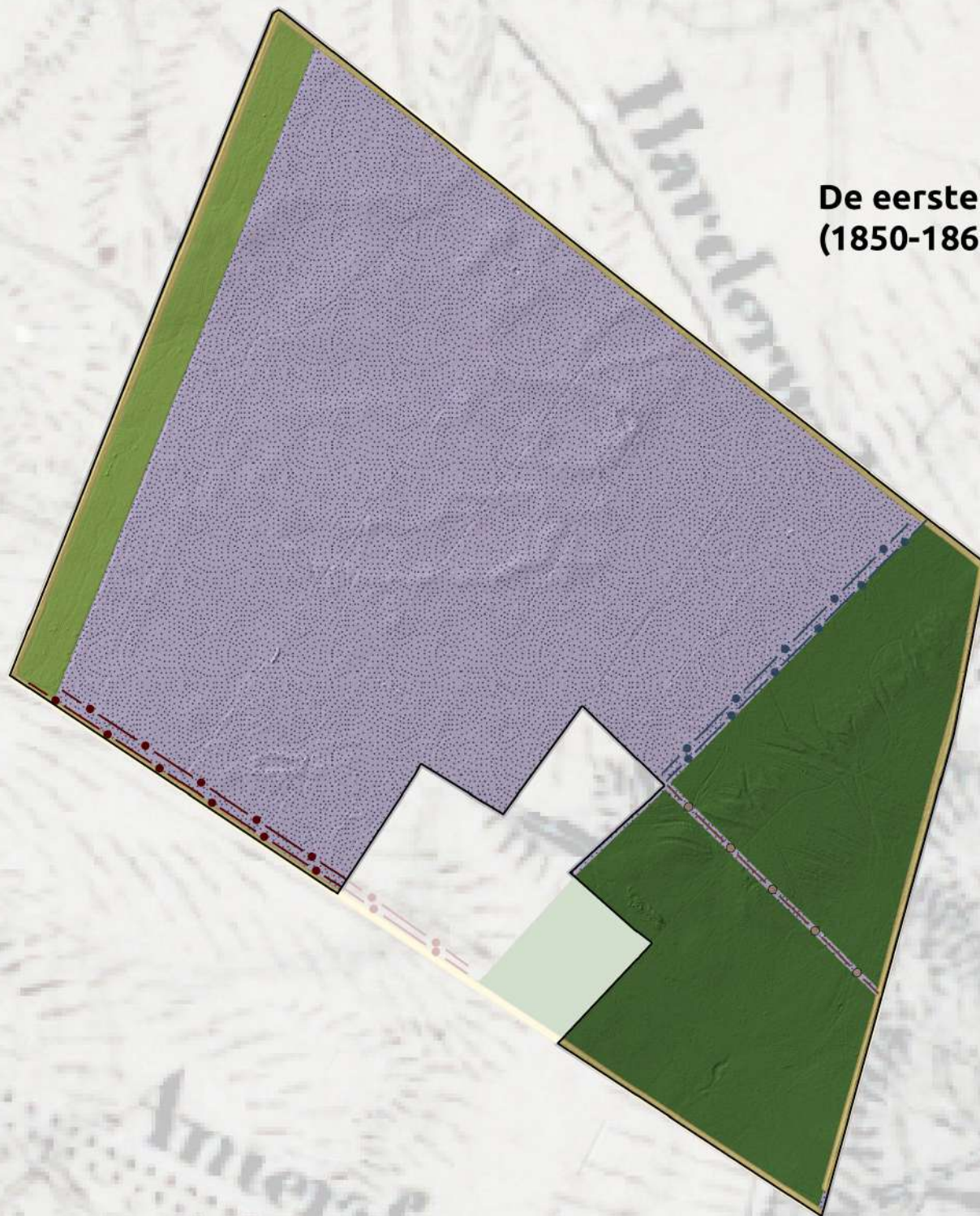
Grafheuvels

In de directe omgeving van Westerheide zijn twee clusters van grafheuvels bekend, die stammen uit het Neolithicum. In beide clusters zijn vondsten gedaan die meerdere eeuwen omspannen, waardoor het aannemelijk is dat er hier sprake is geweest van één of meerdere nederzettingen. Archeologisch onderzoek gaat ervan uit dat deze nederzettingen zich in de omgeving van Warnsborn hebben bevonden en het Merckendal de meest westelijke begrenzing moet zijn geweest. Hoewel het merendeel van Westerheide buiten dit gebied is gelegen, is op basis van de aanwezigheid van smeltwaterdalen niet uit te sluiten dat er in de omgeving nog elders grafheuvels hebben gelegen. In het kader van het Erfgoed gezocht project, waarbij vrijwilligers op basis van het AHN eenvoudig te herkennen structuren konden karteren, zijn binnen Westerheide verscheidene locaties aangemerkt als potentiële grafheuvels. Alle locaties lijken na AHN en veldcontrole op het eerste gezicht geen grafheuvels te zijn, doordat zij niet de kenmerkende ronde structuur vertonen. Ze doen eerder denken aan natuurlijke hoogtes, veroorzaakt door het aanwezige dekzand. De veronderstelde grafheuvel in

het noorden van het gebied betreft echter wel een opvallende kunstmatige verhoging in het landschap, al lijkt het hier ook eerder een hoop zand te zijn dan een grafheuvel. Nader archeologisch onderzoek zou in dit geval moeten plaatsvinden om de daadwerkelijke aanwezigheid te bevestigen dan wel uit te sluiten.

Waardering: Laag. De grafheuvels zijn geselecteerd door vrijwilligers vanuit het project Erfgoed Gezocht. In alle gevallen op Westerheide betreffen het locaties die slechts eenmalig zijn aangemerkt als potentiële grafheuvel. Door het project zelf hebben deze locaties daardoor al een lage verwachting toegekend gekregen en ook op basis van AHN en veldcontrole lijken de locaties geen grafheuvel te betreffen.

De eerste bebossingen van Trakranen (1850-1865)

Cultuurhistorische relictten

- Ontginningswal
- Amerikaanse eikenlaan
- Beukenlaan
- Laantracé

Achtergrond

- Heide
- Naaldhout
- Loofhout

De eerste bebossingen van Trakranen (1850-1865)

Nadat Jan Trakranen omstreeks 1850 een deel van de stadsheide van Arnhem opkoopt om deze bij zijn eerder verkregen landgoed Lichtenbeek te voegen, laat hij een deel van deze heide beplanten met dennenbos en voorzien van enkele loofgangen. Deze bebossingen vormen de eerste aanzet van het latere landgoed Westerheide. Veel van de elementen die Trakranen in de heide laat aanleggen zijn tot op de dag van vandaag nog aanwezig in het landschap.

Ontginningswal

Een veelvoorkomende vorm van grensmarkering in heidevelden zijn zogenaamde kielspitten, bestaande uit een ondiepe greppel. Of er in bij de aankoop van het heideterrein door Jan Trakranen ook gebruik is gemaakt van een kielspit om zijn eigendom af te bakenen is niet bekend. Er is wel degelijk sprake van een ondiepe greppel langs de grens van landgoed Westerheide, maar deze gaat gepaard met een circa 50 cm hoge, onbegroeide wal. De greppel ligt hierbij aan de buitenzijde van de wal. Aangezien er geen relicten van beplanting op de wal zijn aangetroffen – de aanwezige begroeiing bestaat uit spontane opslag –, lijkt de wal niet te zijn aangelegd om als wildkering te dienen. Daarvoor is de greppel te smal en ondiep en is de wal te laag, het wild zou de wal nauwelijks als barrière ervaren. Het lijkt hier dus eerder te gaan om een ontginningswal als grensmarkering in plaats van enkel een greppel in de vorm van een kielspit.

Waardering: Zeer hoog. De wal kan worden gezien als oudste object binnen het terrein dat doelbewust is aangelegd omwille van de heideontginning. Omdat het een gebiedsafbakening betreft is de wal ook zeer kenmerkend voor deze heideontginning. Daarnaast is de wal rondom het gehele landgoed nog zichtbaar, al is de wal in het noordelijke en westelijke deel wel sterk afgevlakt.

Lanenkruis

Het meest karakteristieke object van het landgoed wordt gevormd door het lanenkruis dat zich over de gehele lengte uitstrekt. De lanen dienden als ontsluiting van de eerste dennenbossen die Trakranen in de heidevelden liet aanleggen. Tijdens deze aanleg was er daardoor ook nog geen sprake van een 'echt' lanenkruis, maar eerder van een T-splitsing. De westelijke uitbreiding die voor het kruis zorgt, betreft een latere uitbreiding onder Lüps (zie kopje uitbreidingen onder Lüps). Uit kadastrale gegevens is op te maken dat alle paden van de T-splitsing waren beplant met een laan van loofhout, maar er wordt niet gespecificeerd om welke soort het gaat. De noord-zuid georiënteerde laan bestaat momenteel in zijn geheel uit Amerikaanse eik en hoewel dat een boomsoort is die voornamelijk in de twintigste eeuw als gangbare laanboom werd toegepast, blijkt uit een houtverkopingsadvertentie uit 1907 dat er beuken en Amerikaanse eiken op Westerheide werden verkocht. Dit zou overeenkomen met een aanplant circa 50 jaar eerder. Het oost-westelijke deel is niet meer beplant en enkel nog als tracé aanwezig.

Waardering: Hoog tot zeer hoog. Het lanenkruis maakt onderdeel uit van de eerste ontsluitingswegen die door de eerste particuliere eigenaar Jan Trakranen zijn aangelegd. Het gehele kruis fungeert nog steeds als de hoofdontsluiting van het landgoed, al valt de meest zuidelijke tak onder particulier eigendom en is niet meer openbaar toegankelijk. Het oost-westelijke deel heeft geen laanbeplanting meer, waardoor er nu geen duidelijke samenhang meer is met de aanwezige lanen. Dit maakt dit deel van iets lagere waarde.

Advies: Door het oost-westelijke deel opnieuw te beplanten met laanbomen wordt de samenhang met de overige lanen langs de hoofdontsluitingswegen duidelijker. Het is dan raadzaam om de beplanting af te stemmen op de overige lanen, in dit geval Amerikaanse eik.

Beukenlaan

Naast de ontsluitingswegen rondom de aangeplante dennenpercelen werd de noord-zuid georiënteerde laan aan beide uiteinden in westelijke richting doorgetrokken. Het resterende heideveld werd hierdoor zowel aan de noord- als aan de zuidkant begrensd met een laan. Aan de noordzijde is deze laanbeplanting, net als het pad, geheel verdwenen. Aan de zuidkant is zowel de laan als het pad nog wel aanwezig, al geldt dit voor het pad enkel voor het meest westelijke deel en is het meer een kleine zandweg dan een duidelijke ontsluitingsweg. De laan bestaat in zijn geheel uit beuken. Deels loopt deze laan over het privéterrein dat buiten het eigendom van GLK ligt. De laan bestaat aan weerszijden uit drie rijen beuken, al is de strook van drie beukenrijen nergens meer duidelijk zichtbaar. In het middelste deel van het laantracé is deze driedeling wel duidelijk aanwezig, al betreffen het hier relatief jonge beuken. Vermoedelijk is dit deel van de laan in een eerder stadium gekapt of vervallen en is deze recent hersteld.

Waardering: Hoog. De beukenlaan is nog duidelijk aanwezig in het landschap en was oorspronkelijk een statige laan met drie rijen bomen. Deze rijen zijn met een geoefend oog op plekken nog te herkennen, maar verkeert in sterk vervallen staat. Voor de gemiddelde recreant bestaat de kans dat ze het eerder zullen aanschouwen als beukenbos dan als een laan.

Met de uitgevoerde verjonging van een deel van de laan, waarbij zowel een pad als de drie afzonderlijke rijen zijn hersteld, is de oorspronkelijke functie als laan wel weer duidelijk gemaakt.

Advies: Zonder achtergrondkennis is het niet duidelijk dat hier een beukenlaan heeft gelegen. Het deel op het privéterrein is nog duidelijk als laan in gebruik, maar direct na de omheining is de laan sterk vervallen. Er is hier ook geen pad meer aanwezig, waardoor de samenhang met de beukenlaan op het privéterrein alsmede het verjongde en herstelde deel niet duidelijk is. Vanuit cultuurhistorisch oogpunt verdient het aanbeveling om in ieder geval het resterende deel van de vervallen beukenlaan op dezelfde manier te verjongen/herstellen. Enkele oude beuken zouden dan nog als relict kunnen blijven staan omwille van hun ecologische kwaliteit.

MAASBORG

De uitbreidingen onder Lüps (1865-1915)

Cultuurhistorische relictten

- Amerikaanse eikenlaan
- Berkensingel / brandsingel
- Bosbouwpaden
- Beukencirkel / rondeel

Achtergrond

- Naaldhout

De uitbreidingen onder Lüps (1865-1915)

In de periode dat Johan Heinrich Wilhelm Lüps de heideontginning van Trakranen had overgenomen, werd het gebied omgevormd tot een aaneengesloten bosgebied. De Duitser Lüps had veel ervaring met bosbouw en bracht dit op Westerheide in praktijk door onder meer de lanen uit te breiden en delen te voorzien van een brandsingel of loofgang.

Laanuitbreiding

Onder leiding van Lüps werd het gehele westelijke deel ook ingeplant met bos. Hoofdzakelijk bestond dit uit dennenbos, al werden enkele delen gebruikt als hakhout. Om de nieuwe bosvakken te bereiken werd de T-splitsing van lanen uit de periode van Trakranen in westelijke richting doorgetrokken tot over de gehele lengte van het landgoed. Deze laan vormt nog altijd het centrale deel van het gebied. Momenteel bestaan de laan voor het grootste deel uit Amerikaanse eik, het eerste deel na de T-splitsing bestaat uit eiken. Ook hier is door het ontbreken van concrete gegevens niet met zekerheid vast te stellen of de laan oorspronkelijk ook uit Amerikaanse eik heeft bestaan, maar aangezien deze al als laanboom op het landgoed aanwezig was is dit niet ondenkbaar.

Waardering: Hoog. De laan vormde de belangrijkste uitvalsweg over het midden van het landgoed en is ook in het huidige landschap nog één van de prominente hoofdwegen. Hoewel niet zeker, lijkt de beplanting van Amerikaanse eik ook de oorspronkelijke boomsoort te zijn.

Advies: Het deel van de laan dat momenteel uit eik bestaat is niet meer duidelijk als laan herkenbaar. Naast dat hier enkele bomen zijn uitgevallen, is er veel ondergroei/struikgewas vanuit de naastgelegen bosvakken tussen de laanbomen gaan groeien. Hierdoor wordt de laan als het ware opgeslokt in het bosperceel. Om de laan als apart object te behouden is het aan te bevelen om een strook aan weerszijden van het pad vrij te houden van opgaande begroeiing, zodat de laan wordt vrijgesteld.

Brandsingel

Vanuit bosbouwtechnisch oogpunt is het raadzaam om grote oppervlakten naaldbos te onderbreken met loofhout, doordat deze minder vatbaar zijn voor brandgevaar. Hiermee kon worden voorkomen dat gehele bosaanplantingen bij brand verloren gingen. In Nederland werden grootschalige bosaanplantingen die door de Heidemij of Staatsbosbeheer werden opgesteld altijd voorzien van stroken loofgang of brandsingels van berk. Deze kennis was afkomstig uit de Duitse bosbouw en Lüps zou hier als bosbouwer ook kennis van hebben genomen. Dergelijke loofgangen of brandsingels werden vaak langs bestaande paden aangelegd. Op Westerheide lijken deze loofgangen echter afwezig te zijn. Veel van de bosbouwwegen zijn inmiddels weer verdwenen en de resterende uitvalswegen waren al voorzien van een laanbeplanting. Toch lijkt er een aanwijzing te zijn dat een dergelijke brandwerende methode ook op Westerheide is toegepast. Langs het oostelijke deel van de oost-west georiënteerde laan, die momenteel geen laanbeplanting meer heeft, zijn nog wel enkele oude berken en opslag te zien. Mogelijk dat dit een relict van een voormalige brandsingel betreft. In het beheerrapport van GLK over Westerheide in de periode 1975-85 staat deze berkensingel namelijk nog op een kaart met het grondgebruik aangegeven. Ook langs de noordzijde is een dergelijke berkensingel terug te vinden, al verkeert deze minstens in dezelfde vervallen staat.

Waardering: Gemiddeld. De aanwezigheid van de berkensingel/brandsingels is met name gebaseerd op de vermelding in het beheerrapport uit 1975-85. In de nog resterende berken zouden singels afgeleid kunnen worden, maar heel duidelijk is dit niet. De aanwezigheid van een brandsingel of loofgang past wel heel goed in de bosbouwkundige inrichting uit die periode.

Padenstructuur

De sterke uitbreiding van het areaal bos had als gevolg dat niet alle delen meer even goed bereikbaar waren. Om het bosbeheer te optimaliseren liet Lüps een stelsel aan noordwest-zuidoost lopende bosbouwpaden aanleggen, die haaks op het bestaande lanenkruis en op gelijke afstand van elkaar waren gelegen. Hiermee werd een aanzienlijk deel van de bosoppervlakte onderverdeeld in kleinere blokken. In het midden en noordoosten van Westerheide bestonden deze blokken uit langwerpige stroken, in het zuidoosten was er wel duidelijk sprake van blokvormige vakken. Veel van de paden zijn na de omvorming naar een buitenplaats en meer natuurlijker landschap weer uit het gebied verdwenen, al zijn enkele paden nog wel herkenbaar of als pad aanwezig.

Waardering: Hoog tot gemiddeld. Alleen het meest westelijke pad dat langs de schaapskooi leidt is nog daadwerkelijk als pad in gebruik. De overige paden zijn nog wel in het landschap herkenbaar als vervallen paden of duidelijke 'harde' lijnen, maar zullen waarschijnlijk in de loop der tijd steeds verder vervagen. Doordat deze paden niet meer als zodanig in gebruik zijn, hebben zij een iets lagere waarde gekregen.

Bomencirkel

Het meest opvallende object uit de periode van Lüps is de aanleg van een cirkelvormige aanplant van loofhout in het noordelijk deel van het gebied. De cirkel is gelegen in het midden van een van de bosbouwpaden en lijkt daarmee haaks te staan op de ingeving om een zo functioneel mogelijke indeling te verkrijgen. De cirkel doet het meest denken aan een rondeel; een cirkel van bomen die met name in 17e en 18e eeuw veel werd ingepast bij geometrisch aangelegde buitenplaatsen en landgoederen. De huidige cirkel bestaat voornamelijk uit Amerikaanse eik, maar er zijn tevens oudere, vervallen beuken zichtbaar. Waarschijnlijk is de cirkel oorspronkelijk met beuken aangelegd en zijn de Amerikaanse eiken een latere toevoeging. Gezien de ouderdom van de bomen is het wel aannemelijk dat Lüps de cirkel op het landgoed heeft laten aanleggen, al is de reden erachter niet duidelijk. Aan het begin van de twintigste eeuw werden dergelijke objecten wel eens in tuinontwerpen opgenomen om terug te grijpen op de 17e en

18e eeuwse stijlen, bijvoorbeeld bij landgoed Middachten in De Steeg. Landgoed Biljoen, dat naast Westerheide ook eigendom was van Lüps en zijn hoofdverblijfplaats vormde, kent zowel een formele als landschappelijke aanleg en is in de loop der eeuwen meerdere keren gewijzigd. Een dergelijke bomencirkel was echter nooit aanwezig, wat een mogelijke verwijzing naar dit landgoed zeer onwaarschijnlijk maakt. Ter plekke zijn geen sporen aangetroffen van een verhoging of enige funderingsresten. Het lijkt erop dat er daarmee enkel sprake is geweest van een bomencirkel en er geen bouwwerk zoals een prieel heeft gestaan.

Waardering: Hoog. De bomencirkel vormt nog altijd een zeer opvallend object binnen het landgoed. Ondanks dat het pad naar de cirkel inmiddels is verdwenen, is de cirkel nog duidelijk als aangelegd object te herkennen door de open ruimte binnen de bomencirkel.

Advies: Het is aannemelijk dat de cirkel door Lüps is aangelegd voor enige mate van ontspanning of vermaak. Het vormde in ieder geval een duidelijke, speelse onderbreking van de rationele opzet van bosbouwpaden. In dat licht verdient het aanbeveling om opnieuw een pad naar de cirkel aan te leggen, zodat het object ook door recreanten kan worden beleefd.

De buitenplaats van Krull en Canters (1915-heden)

Cultuurhistorische relictien

- Bouwland
- Slingepad
- Slingepad (verdwenen)
- Schaapskooi
- Bomkrater

Achtergrond

- Heide
- Bos

De buitenplaats van Krull en Canters (1915-heden)

De periode van Krull (1915-1935) en Canters (1935-1970) wordt vooral gekenmerkt door de geleidelijke transformatie van het productiebos naar een buitenplaats. Het gebied hoefde niet per se meer zo rendabel mogelijk ingericht te zijn, maar er moest ook ruimte zijn voor ontspanning en vermaak. Het is in deze periode dat het landgoed wordt voorzien van een landhuis en de eigenaren permanent op het landgoed gaan wonen. In de periode van Krull wordt het rationele padennetwerk in eerste instantie nog verdicht, onder meer door het aanleggen van enkele oost-west georiënteerde en parallel aan de laan lopende ontsluitingswegen. Op initiatief van Canters zijn de meeste bosbouwpaden echter weer verdwenen. Alleen in het zuidwesten is nog een (inmiddels vervallen) relict van de ontsluitingswegen van Krull aanwezig.

Bouwlanden

De meest in het oog springende landschappelijke verandering die in de omvorming naar een buitenplaats is doorgevoerd, is de toevoeging van een zestal percelen bouwland aan het eind van de jaren '30. De bouwlanden lagen voornamelijk in het midden en westen van het landgoed, het noordelijke en oostelijke deel bleef voor het grootste deel bestaan uit (naald)bos. De bouwlanden werden verpacht aan boeren en werden ingezaaid met graan en voedergewassen. Het is niet duidelijk wat de exacte beweegredenen achter deze landschappelijke verandering is geweest. Mogelijk zag Canters de omvorming naar landbouwgrond als een betere investering, aangezien hier in de wederopbouwperiode veel vraag naar was. Daarnaast zorgden de bouwlanden voor een sterke afwisseling van dichte (bos) en open gebieden, wat overeenkomt met de meer landschappelijke indeling die Canters hanteerde. Zo valt op dat de bouwlanden steeds worden onderbroken door een strook bos, terwijl het vanuit landbouwkundig opzicht veel handiger was om losse bouwlanden samen te voegen. Een puur agrarische insteek lijkt daardoor uitgesloten. Op het hoogtepunt in de jaren '60 hebben er zelfs zeven verspreide bouwlanden op het landgoed gelegen. Na de overgang naar GLK zijn de bouwlanden geleidelijk omgevormd naar natuur, onder meer door het inbrengen van heidemaaisel.

Waardering: Hoog. Alle bouwlanden die door Canters zijn aangelegd zijn nog in het landschap aanwezig. Hoewel het relatief jonge toevoegingen zijn, hebben de bouwlanden wel sterk bijgedragen aan de omvorming van het productiebos naar een buitenplaats. Met uitzondering van de noordoostelijke akker is geen van de bouwlanden momenteel nog in agrarisch gebruik. De landschappelijke kwaliteit ligt echter niet zozeer in het grondgebruik, maar in de afwisseling in openheid die door de bouwlanden is gecreëerd. Het omzetten van de bouwlanden naar heide en heischraal grasland doet daarbij geen afbreuk aan de cultuurhistorische waarde, zolang de percelen als open plekken aanwezig blijven.

Slingerpaden

Met name in de periode dat Canters eigenaar van het landgoed was is de aanwezige padenstructuur grondig gewijzigd. Veel van de destijds rationele ontsluitingswegen werd opgeheven en enkel de belangrijkste paden, bijvoorbeeld voor het bereiken van de bouwlanden, werden gehandhaafd. In plaats voor de strakke ontsluiting koos Canters voor een landschappelijke indeling, waarbij verscheidene kleine wandelpaden vanaf de lanen door het bosgebied heen slingerden. De slingerpaden zijn deels nog in het landschap aanwezig en maakten onder andere deel uit van de verplichte wandelroute die aan het begin van de eigendomsperiode van GLK over het landgoed is uitgezet.

Waardering: Gemiddeld. De aanleg van slingerpaden past tevens in de omvorming van een rationeel productiebos naar een meer landschappelijke buitenplaats, al zijn veel van de slingerpaden inmiddels uit het landschap verdwenen.

Schaapskooi

Het meest zuidwestelijk gelegen bouwland is aan het eind van de twintigste eeuw omgevormd naar grasland. Op veel van de andere voormalige bouwlanden was een heidevegetatie of schraal grasland tot ontwikkeling gekomen. Om deze plekken, net als de naastgelegen heide bij Warnsborn, open te houden en tegelijkertijd de sterke vergrassing door Pijpestrootje en Bochtige smele tegen te gaan, werd begin 2000 het besluit genomen om de gebieden integraal te begrazen met schapen. Als verblijf en ten behoeve van het aflammeren werd op het zuidwestelijke grasland in 2005 een schaapskooi gebouwd. De kooi is traditioneel van opzet, met een rieten kap en een houten bovenbouw gemaakt van hout afkomstig uit de omliggende natuurgebieden.

Waardering: Laag. Westerheide bestond oorspronkelijk uit heide, dat vóór de ontginning door middel van schaapskudden werd begrazen. In dat opzicht is de herintroductie van een schaapskudde vanuit cultuurhistorisch oogpunt te verantwoorden. Op Westerheide heeft echter nooit een schaapskooi gestaan.

Bomkrater

Geheel losstaand van de landschappelijke ontwikkeling van landgoed Westerheide is de aanwezigheid van een vermoedelijke bomkrater in het noordwestelijke deel van het gebied. Het betreft een ronde krater van circa een meter diepte en ruim 5 meter in doorsnede. De kuil is te groot om het restant van een ontwortelde boom te zijn en heeft daarnaast een te mooie ronde vorm om een kunstmatige afgraving te zijn geweest. Het vermoeden van een bomkrater wordt versterkt door de aanwezigheid van vliegveld Deelen in de directe omgeving, dat tijdens de Tweede Wereldoorlog als grootste Duitse vliegveld op Nederlands grondgebied diende.

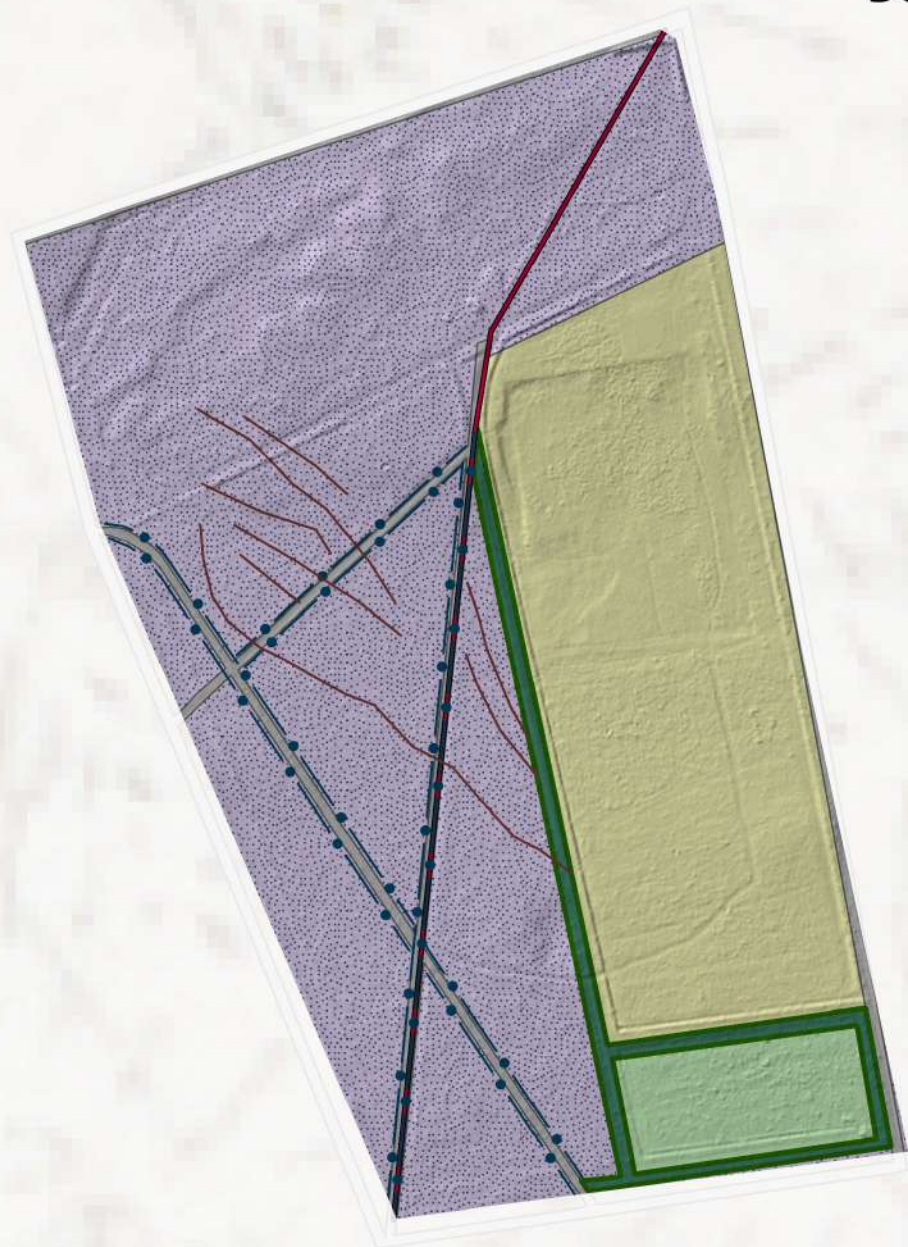
Waardering: Gemiddeld. De bomkrater is niet te koppelen aan de ontstaansgeschiedenis van Westerheide, maar vormt wel het enige tastbare relict vanuit de Tweede Wereldoorlog in het terrein. In de directe omgeving van het landgoed liggen meerdere sporen uit de Tweede Wereldoorlog, de aanwezige bomkrater kan daardoor worden gezien als onderdeel van een groter ensemble.

Landgoed 't Heidehuis

Landgoed 't Heidehuis kent een vergelijkbare ontstaansgeschiedenis als Westerheide. Het gebied maakte vóór 1850 deel uit van de aanzienlijke heidevelden in eigendom van de stad Arnhem, werd vervolgens aangekocht door rijke kooplieden als uitbreiding van bestaande landgoederen, om uiteindelijk als afzonderlijk landgoed in het huidige landschap over te blijven. De verschillende eigenaren van het landgoed hebben echter een minder grote impact op het landschap gehad dan op Westerheide, waardoor het gebied in feite in twee grote tijdsperiodes kan worden ingedeeld. Dit zijn de agrarische enclave onder De Bruijn en de latere landgoedfase.

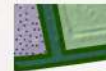
De agrarische enclave van De Bruijn (1850-1885)

Cultuurhistorische relictten

Karrensporen

Akkerwal

Amerikaanse eikenlaan

Kerkenpad

Achtergrond

Heide omstreeks 1870

Bouwland omstreeks 1870

Weiland omstreeks 1870

De agrarische enclave van De Bruijn (1850-1885)

Net als Westerheide maakte 't Heidehuis tot halverwege de negentiende eeuw onderdeel uit van de uitgestrekte heidevelden waarover tal van lokale en interregionale zandwegen liepen die omliggende dorpen en steden met elkaar verbonden. Dit veranderde nadat de gebroeders De Bruijn delen van de stadsheide verkregen en de gronden begonnen te ontginnen als uitbreiding van hun landgoed Warnsborn. In tegenstelling tot de duidelijk landschappelijke aanleg van Warnsborn zelf, werd de heideontginning eerder gezien als agrarische enclave waar enkele ontginningsboerderijen werden gesticht.

Karrensporen

Op basis van de kadastrale kaarten van 1832 en de TMK van 1850 is te zien dat er in en rondom het gebied van 't Heidehuis nauwelijks zandwegen aanwezig waren. Iets ten oosten liep een lange doorgaande route, die tegenwoordig grofweg overeenkomt met de Kemperbergerweg. Ondanks dat op kaartmateriaal geen zandpaden zijn aangetroffen, lijken er op 't Heidehuis wel sporen aanwezig die op oude karrensporen kunnen duiden. Het betreffen enkele insnijdingen in het noordwestelijke deel van het landgoed, alsmede een kleine strook parallel langs de akkerwal. Van een duidelijke bundel is geen sprake, mogelijk dat het hier sporen betreft van een oude lokale zandweg die slechts incidenteel bereden werd. Op het AHN zijn de insnijdingen nauwelijks zichtbaar, in het veld zijn de noordwestelijke sporen met een geoefend oog nog als smalle laagten herkenbaar.

Waardering: Gemiddeld. Het betreffen hier slechts enkele sporen die bovendien niet erg diep zijn ingesneden en niet tot nauwelijks in het landschap zichtbaar zijn. De sporen kunnen daarnaast niet aan een van de bestaande wegen of oude paden worden gekoppeld.

Akkerwallen

Voor de geschiedenis van 't Heidehuis is met name de aanwezigheid van de ontginningsboerderij en uitspanning Rust Wat van belang. De boerderij was gevestigd langs een belangrijke doorgaande weg, waar voerlieden onder andere hun wagens van verse paarden konden voorzien. Rondom de boerderij werd de heide daardoor ontgonnen in percelen weiland en bouwland. Deze agrarische gronden werden rondom voorzien van een afscheiding in de vorm van een (beplante) wal. Ondanks dat het gebied momenteel nagenoeg geheel is bebost, zijn deze oude wallen nog altijd in het landschap aanwezig. Op een deel van de wallen is ook nog een duidelijke beplanting aanwezig in de vorm van eiken of beuken, wat erop wijst dat de wal waarschijnlijk ook een vee- of wildkerende functie heeft gehad. Op de kadastrale leggers zijn de wallen opgenomen als 'hakhout', vermoedelijk eikenhakhout. De wallen zelf zijn circa 50 cm hoog en zijn voorzien van een greppel. Hierbij is het zand uit de greppel opgeworpen tot de uiteindelijke wal. De greppel is gelegen aan de binnenzijde van de wal, wat de functie als veekering versterkt.

Waardering: Zeer hoog. De aanwezigheid van de akkerwallen is nog één van de weinige tastbare verwijzingen dat het hier een agrarische ontginning betreft. De wallen zijn daarnaast nog zeer duidelijk in het landschap aanwezig, waardoor de oorspronkelijke agrarische percelen – hoewel inmiddels bebost – nog duidelijk herleid kunnen worden. De aanwezige beplanting van eiken(hakhout) en beuken draagt tevens bij aan de voormalige functie.

Lanenkruis

Het meest in het oog springende object op landgoed 't Heidehuis wordt gevormd door het lanenkruis dat zich over het gehele westelijke deel van het landgoed uitstrekt. In feite bestond het landgoed uit twee delen; enerzijds de agrarische ontginning en anderzijds heide met het lanenkruis. Ook in de directe omgeving zijn allerlei lanen aangebracht binnen de agrarische ontginning van De Bruijn, waardoor het gebied een geheel vormt met de omliggende enclaves. Deze lanenstructuur betreft echter wel veelal hoofdwegen, wat van het lanenkruis op een relatief kleine schaal een bijzonder object maakt. Mogelijk is het lanenkruis aangelegd ter ontspanning van de ruiters/wandelaars vanuit Rust Wat. De gebroeders De Bruijn hadden hun landgoed opengesteld voor wandelaars en hadden om dezelfde reden in de nabijheid van de andere ontginningsboerderijen kleine sterrenbossen aangelegd.

De lanen van het lanenkruis op 't Heidehuis bestaan uit Amerikaanse eik en zijn aan weerszijden voorzien van een dubbele rij. Deze dubbele rij is niet op alle plekken even duidelijk meer aanwezig, maar is wel over de gehele lengte doorgevoerd. De Amerikaanse eiken zijn volwassen, maar niet van zeer oude leeftijd. Het valt daardoor niet uit te sluiten dat het lanenkruis oorspronkelijk uit een andere boomsoort heeft bestaan, maar concrete aanwijzingen zijn hiervoor niet gevonden.

Waardering: Zeer hoog. Het lanenkruis behoort tot de oudste aanleg en is tot op heden een zeer prominent object binnen het landgoed. De huidige padenstructuur is nog identiek aan de lanen die door de gebroeders De Bruijn zijn aangelegd.

Advies: De dubbele rij laanbomen is niet overal meer even duidelijk, maar was van oudsher wel prominent aanwezig. Bij een toekomstige verjonging van de laan zou overwogen kunnen worden om weer een dubbele rij aan te planten. Om de laan er extra uit te laten springen is het daarnaast aan te bevelen om of het aandeel Amerikaanse eik in de bosvakken terug te dringen, of de laanbomen te vervangen door eiken. Aangezien het mogelijk is dat de laan oorspronkelijk al uit Amerikaanse eik heeft bestaan, gaat de voorkeur uit naar een omvorming van het bosperceel.

Kerkenpad

De noordoost-zuidwest lopende laan van het lanenkruis was niet enkel bedoeld voor de sier of ontspanning. Het maakte onderdeel uit van het kerkenpad, dat van Warnsborn en de ontginningsboerderijen naar de medio negentiende eeuw gestichte kerk van Schaarsbergen liep. Doordat de kerk relatief recent gesticht is en geen voorganger heeft gehad, is het onwaarschijnlijk dat er nog een oudere voorganger van het kerkenpad heeft gelegen.

Waardering: Zeer hoog. Aangezien het lanenkruis nagenoeg gelijktijdig met de kerk van Schaarsbergen is aangelegd, is het niet ondenkbaar dat de behoefte aan een kerkenpad sterk heeft bijgedragen aan de uiteindelijke vorm van het lanenkruis. Ook de zuidelijke aansluiting op de hoofdwegen richting Warnsborn en de overige ontginningsboerderijen, die tevens gebruik maakten van het kerkenpad, is nog aanwezig.

Advies: Aan de noordzijde van het lanenkruis maakte het kerkenpad een knik in noordoostelijke richting. Dit pad is nog zichtbaar op het AHN, maar is hedendaags niet meer als pad aanwezig. Het is aan te bevelen om dit pad weer te herstellen. Dit zou bijvoorbeeld al bereikt kunnen worden door een zichtlijn te maken, zodat het pad niet doodloopt op de snelweg.

De landgoedfase (1918-heden)

Cultuurhistorische relicten

Landhuis 't Heidehuis

Heideveld huidig

Voormalige locatie
boswachtershuis De Uitkijk

Duitse zwembaden

Gedenksteen Roes

Achtergrond

Bos omstreeks 1950

Heide omstreeks 1950

Padenstructuur omstreeks
1950

De landgoedfase (1918-heden)

Na het overlijden van de gebroeders De Bruijn werd landgoed Warnsborn, inclusief de agrarische ontginning, opgeknipt in afzonderlijke delen. In eerste instantie behoorde de ontginning nog tot één eigenaar, maar aan het begin van de twintigste eeuw werd dit deel onderverdeeld en ontstond de huidige eigendomsbegrenzing van 't Heidehuis. Het is in deze periode dat er woningen op het landgoed worden geplaatst en het gebied ook jaarrond wordt bewoond.

Landhuis 't Heidehuis en omliggend heideveld

Nadat KNO-arts Hendrik Braat het gebied in eigendom verkrijgt, laat hij spoedig een landhuis bouwen. Het huis wordt geheel in hout uitgevoerd en afgedekt met een rieten dak. De ligging aan de rand van het grondgebied is zo gekozen, dat de aanwezige hoogteverschillen in het terrein zo optimaal mogelijk worden benut en men vanuit het huis verre uitzichten heeft. Om dit te benadrukken worden grote raampartijen geplaatst en wordt het huis voorzien van een brede veranda om zoveel mogelijk van het buitenleven te kunnen genieten. Het vierkante huis wordt ook zo geplaatst, dat elke hoek naar een bepaalde windrichting staat gekeerd. Om vrij zicht te garanderen wordt aan de voorzijde van het huis, waar de belangrijkste vertrekken gelegen waren, een stuk bos gekapt en omgevormd tot heideveld. Om dit te bewerkstelligen is een deel van de bovenlaag afgegraven, waardoor het uiteindelijke heideveld in een kunstmatige laagte is gelegen. Het landhuis krijgt de treffende naam 't Heidehuis mee, dat later voor GLK de reden is geweest om het landgoed zo te noemen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog is 't Heidehuis geconfisqueerd geweest door de Duitsers en daarna korte tijd door Canadezen en Engelsen bewoond. In deze periode is er verval in en rondom het huis opgetreden, waarna het huis weer moest worden opgeknapt en verbouwd. Ondanks deze werkzaamheden is de bouwstijl van het landhuis intact gebleven.

Waardering: Hoog tot zeer hoog. Het landgoed is vernoemd naar dit landhuis, dat ondanks de oorlogstijden nog steeds de oorspronkelijke bouwstijl en vorm heeft. Ook het heideveld aan de voorzijde is, hoewel kleiner dan voorheen, nog steeds aanwezig. De samenhang van het huis aan de rand van het landgoed met vrij uitzicht over het heideveld, zoals oorspronkelijk in de bouwplannen is benadrukt, versterkt de huidige cultuurhistorische waarde. Aan het heideveld wordt echter wel een iets lagere waarde dan het landhuis toegekend.

Voormalige locatie de Uitkijk

Hendrik Braat en zijn vrouw maakten niet jaarrond gebruik van het landhuis, maar gebruikten het voornamelijk als zomerverblijf. Om toezicht te houden op het landhuis en de buitenplaats werd een tweede woning in het gebied gebouwd, op korte afstand van het landhuis. Dit gebouw, genaamd de Uitkijk, was wat eenvoudiger van opzet en werd geruime tijd bewoond door boswachter Sinderdinck en zijn gezin. Na een uitslaande brand in 1961 werd de woning geheel verwoest en is daarna niet meer opnieuw opgebouwd. Op de locatie van de voormalige woning is nog een open plek zichtbaar en bevinden zich mogelijk nog fundamentresten in de ondergrond. Overige sporen dat er ooit een huis heeft gestaan, zoals resten van hout of baksteen, zijn niet meer aanwezig.

Waardering: Door het ontbreken van relictten van de Uitkijk is het object niet gewaardeerd.

Duitse zwembaden

Op korte afstand van het landhuis liggen twee rechthoekige bakken in het landschap verscholen. Eentje ligt op circa 100 meter afstand in het bosgebied ten westen van het huis verscholen, de ander ligt ten noorden van het huis op circa 50 meter. Beide bakken zijn ongeveer 4 meter lang en 3 meter breed. De randen die boven het maaiveld uitsteken zijn in baksteen opgemetseld en met cement dichtgesmeerd. De bak loopt in het midden taps toe en lijkt op dezelfde wijze gebouwd. Beide bakken verkeren in vervallen staat, waarbij in de bakken al een dikke humuslaag is gevormd.

In 2011 verscheen een artikel in de dorpskrant van Schaarsbergen over de aanwezigheid van kleine Duitse zwembaden in de omgeving. Hierop nam mevrouw Cuvelier contact op met de redactie. Zij woonde in haar jeugd op de Uitkijk, haar vader was boswachter Sinderdinck, en wist te vertellen dat dergelijke zwembaden ook op 't Heidehuis waren aangelegd. Hierbij verwees ze naar de twee betonnen bakken op het landgoed, waarvan eentje zelfs uitgerust moest zijn geweest met een douchekop. Ook in de nabijgelegen landgoederen Hemelbergh en Vrijland zouden zulke zwembaden hebben gelegen.

Waardering: Gemiddeld. Hoewel de zwembaden uit overlevering worden toegeschreven aan de Duitse bezetter, is hiervoor verder nog geen duidelijke bevestiging van bekend. Daarnaast heeft de noordelijk gelegen bak PVC vijverfolie onder de bakstenen rand liggen, wat doet vermoeden dat dit een recentere aanpassing is geweest. De baden zijn ook vrij ondiep, waardoor een eventuele geschiedenis als zwembad niet duidelijk naar voren komt. Ondanks dat kan er momenteel nog geen definitief uitsluitel worden gegeven over de achtergrond van de bakken.

Gedenksteen Roes

Aan de rand van het noordelijke pad, op circa 100 meter ten westen van het landhuis, ligt een rechthoekige gedenksteen in het bosgebied, van ongeveer 2 meter lang en 1 meter breed. Het opschrift is in de loop der jaren sterk vervaagd, maar is nog te lezen. Het luidt als volgt:

Ter nagedachtenis aan de weledelgestrengen heer S. Roes in leven Burgemeester enz geboren 11 december 1788 overleden te Elst den 15 november 1864. Hij ruste in vrede Amen. En diens zoon den Heer W.H. Roes overleden te Heteren 28 juni 1887 in den ouderdom van 59 jaren

De inscriptie roept meteen vragen op. Beide genoemde personen waren geen voormalige eigenaar van het landgoed, ten tijde van hun overlijden was het geheel nog in bezit van de gebroeders De Bruijn. Daarnaast blijkt uit de inscriptie en overlijdensakte dat beide personen zijn overleden in respectievelijk Elst en Heteren, wat een laatste rustplaats in een 'vreemd' gebied bij Schaarsbergen niet logisch maakt. Destijds bestond het gebied ook nog uit heide, terwijl de steen in het bestaande bosgebied is gelegd. Een veel meer aannemelijke theorie is dat de steen door de laatste particuliere eigenaar, Petrus Henricus Roes en vermoedelijke nazaat van W.H. Roes, als gedenksteen in het bos is geplaatst. Het betreft dan ook enkel een steen, de aanwezigheid van een graf onder de steen lijkt uitgesloten.

Waardering: Laag. Hoewel de gedenksteen een markant object direct naast één van de wandelpaden betreft, vormen beide genoemde personen geen directe link met de bewoningsgeschiedenis van 't Heidehuis of omgeving.

Advies: Voor de zekerheid zou overwogen kunnen worden om de steen tijdelijk te verwijderen om te kijken of er een graf onder ligt. Indien dit het geval is zou het graf inclusief gedenksteen op locatie bewaard moeten blijven en zou hier nader onderzoek naar uitgevoerd moeten worden.

BIJLAGE A:

Cultuurhistorische waarderingskaart
landgoed Westerheide

Cultuurhistorische waardenkaart Westerheide

Vlakken

 Hoge waarde

Lijnen

- Zeer hoge waarde
- Gemiddelde waarde
- Laan van zeer hoge waarde
- Laan van hoge waarde
- Laan van gemiddelde waarde

Punten

- Gebouw van lage waarde
- Heuvel van lage waarde

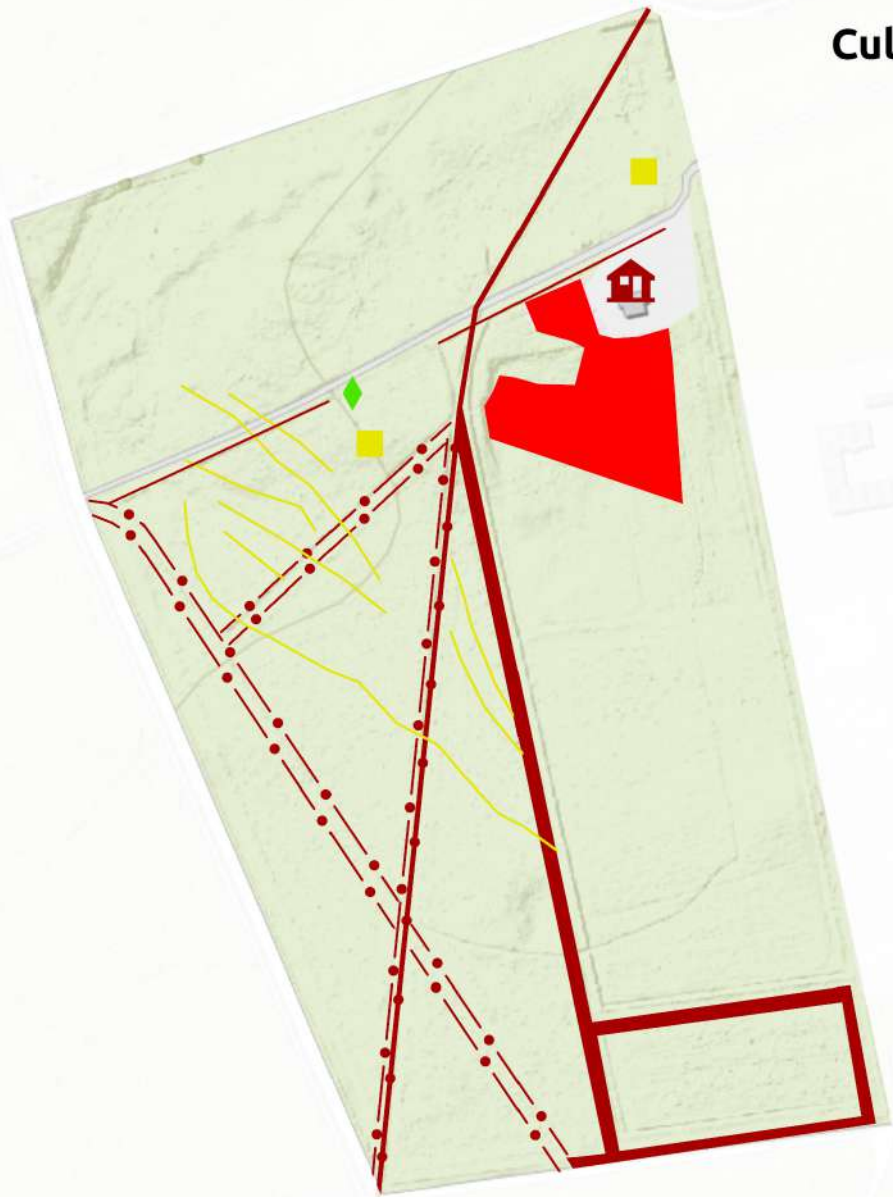
Archeologie

 Middelhoge archeologische verwachting

BIJLAGE B:

Cultuurhistorische waarderingskaart
landgoed 't Heidehuis

Cultuurhistorische waardenkaart 't Heidehuis

Vlakken

Hoge waarde

Lijnen

Zeer hoge waarde

Gemiddelde waarde

Laan van zeer hoge waarde

Punten

Gebouw van zeer hoge waarde

Gemiddelde waarde

Lage waarde

CULTUURLAND
ADVIES

Cultuurhistorie
Gebiedsontwikkeling
Ruimtelijke planvorming